

Journal of Comparative Literature

Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 24, Summer 2021

A Comparative Analysis of the Critique of Patriarchal Social System in the Poetry of Simin Behbahani and Fahmida Riaz*

Ali Ahmad Shirazi ¹, Reza Chehreghani ², Mohammad Iqbal Shahid ³

1. Introduction

The long-term historical process that has led to the emergence of a new Western civilization and is today called modernity, has exposed all aspects of human life to change and revision, including the change of social structures and the transformation of the values that govern these structures. One of the most important challenges in entering the modern world in the field of social structures and values that have emerged from the beginning of this historical process and has gone through many ups and downs, regardless of the many conflicts that can be raised in many ways has been the subject of criticism of the patriarchal view that governs the structure and social values of the traditional world and the demand for equal rights for men and women. After the acquaintance of oriental nations with Western modernity and under the influence of Western social developments, this demand was gradually formed among some intellectuals in Islamic and Asian countries, especially educated women and intellectuals, who were mainly poets and writers and led to the emergence of women's writing, including poetry and prose in the literature of these countries. Feminine writing has several components, one of which is the critique of various aspects of the patriarchal social system. Based on what has

*Date received: 07/09/2020

Date accepted: 14/05/2021

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Email: aliahmadshirazi@gmail.com

2. **(Corresponding author):** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Email: chehreghani@hum.ikiu.ac.ir

3. Professor, Department of Persian Language and Literature, GC University, Lahore, Email: chairperson.per@gcu.edu.pk

been mentioned, due to the many commonalities and similarities in cultural, historical and social fields and roots between the Iranian and Pakistani communities, including the traditional and religious interests and contexts along with the social movement towards development and modernity, It seems that women's poetry in Iran and Pakistan, despite slight differences, has many similarities in terms of reflecting women's issues and problems, as well as common feminine feelings and experiences. Therefore, this research tries to compare and analyze the issue of the critique of the patriarchal social system in the works of Simin Behbahani and Fahmida Riaz, two contemporary Iranian and Pakistani female poets, using a comparative approach. Accordingly, the present study is a report of methodical and scientific efforts in order to find answers to the following questions:

- How is the critique of the patriarchal social system seen in the poetry of Fahmida Riaz and Simin Behbahani?
- How can the similarities and differences of the critique of the patriarchal social system in the poetry of the two selected poets be analyzed?

2. Methodology

This is theoretical research based on written documents and sources, conducted in a descriptive-analytical method and with the approach of sociology of literature has studied the critique of the patriarchal social system in a comparative way in the poetry of Simin Behbahani and Fahmida Riaz.

3. Discussion

In a patriarchal society, a man is a first-class citizen and a woman a second-class one. The context, time, and society in which Simin Behbahani and Fahmida Riaz live are also patriarchal societies, which due to gender discrimination in the social and value system, not only dismiss a large portion of women's inalienable rights, but also they unintentionally and unjustly impose many problems and difficulties on them. In the following sections, the researchers will review and analyze some of these issues that are reflected in the works of these two Iranian and Pakistani poets.

Simin Behbahani

In a patriarchal social structure which is based on the superiority of the male sex, women lack originality and are merely a means of

meeting the needs of the superior sex, i.e., women are the means of sexual satisfaction for men. For this reason, in women's writings, this instrumentalistic view of women, which is the result of a patriarchal social structure, is always criticized. Simin Behbahani tells the story of a man who sees a woman merely as a sexual commodity in the poem "Vasteh". Besides this poem, Behbahani in another poem called "The Dancer" narrates the lust of men in a seemingly open society, whose leaders are in the pursuit of modernization and call it the gate of their civilization. Behbahani believes that in a patriarchal society, all forms of freedom have been taken away from women in the name of tradition or under the pretext of modernity. Just as the dancer is trapped in the circle of men's asceticism in the name of freedom and the housewife is also forced to stay home and avoid socialization. In the poem "Zan dar Zindan-e Tala" (Woman in the Gold Prison), Simin complains about the forced residence of the contemporary Iranian woman in the gold palace, without authority, freedom and independence. Other issues that provoke Simin Behbahani's social critique are polygamy and the right of men to divorce, along with various manifestations of male violence and its social consequences, such as, sexual and physical violence, abandonment of children and evasion of responsibility towards the family, as well as forcing girls into marriage, and above all, confronting women not from the perspective of the human element but as a means of men's satisfaction and reproduction are the most important social problems of women in the patriarchal society of Iran, which are usually depicted in the form of often long poems, with a large number of verses and in a narrative tone and atmosphere. Poems that include such themes in Simin Behbahani's collection of works, include poems such as Fe'l-e Majhool (The Passive verb), Ilkhan Sitareh-ha (the Ilkhan of the stars), Jibb Bor (the pickpocket), Dard-e Niaz (the pain of need), Anja wa Eenja (here and there), Khoon-e Sabz (green blood), Zarkhrid (Bought), etc., in general her poetic works, such as Jay-e pa (Footprint, 1954), Chelcheragh (Chandelier, 1955), Marmar (Marble, 1961), Rastakhiz (Resurrection, 1971), Khati ze Sor'at va Atash (A Line of Speed and Fire, 1980), Dasht-e Arzhan (The Plain of Arzan, 1983), Kaghazin Jameh (Paper-Thin Vestment, 1989), Yek Daricheh-e Azadi (A Window to Freedom, 1995) and Tazeh-ha (The Latest, 2008) are scattered.

Although the origins of Behbahani's critique of the patriarchal social system and the patriarchal values that govern Iranian society can be attributed to the feminist ideas, but certainly, this feminism is by no means anti-male and extremist and has a perfectly rational, moderate and balanced basis.

Fahmida Riaz

Fahmida Riaz is also one of the poets who has paid attention to the issues and problems arising from the patriarchal social system for Pakistani women, and this issue is one of the central discourses in the works and especially the poems of this famous Pakistani poet. Fahmida Riaz was born on July 28, 1946, in the city of Meerut. Fahmida grew up in Hyderabad (Pakistan) and her father died when she was 4 years old. During her school years (1960), she composed her first poem and published it in "Fonoon" magazine (Mari, 2004, pp. 14-15). Fahmida got married in 1965, and after marriage, she went to England and published the book *Badan Darideh* (The Torn Body) (1973) there. She returned to Pakistan a few years later from the United Kingdom and served for some time as the chairman of the National Book Council in Islamabad. When General Zia-ul-Haq came to power, he realized that she was the director of the literary magazine "Avaz". The military government did not come to terms with her and she went to India for several years and did not return until General Zia-ul-Haq was alive (Shams ul-Haqq, 2008, p. 381). Fahmida Riaz, in addition to being a poet, was also a prose writer and translator, and some of her prose works include *Karachi*, *Goodwari*, *Tem Kabir*, *Zindeh Bahar*, etc. Fahmida Riaz's translations are often from the masterpieces of the world poetry in Urdu (poetry and prose), one of which is *Kohli Darichi si* (from the open window), a translation of selected poems by Forough Farrokhzad, an Iranian Persian poet. In essence, this expresses the poet's belonging and her acquaintance with the living and dynamic corpus of contemporary Persian poetry (Riaz, 1998, pp. 2-3). She has another book called *Ye Khaneh Ab va Gel* (This House of Water and Mud), which is a poetic translation of selected lyric poems of *Divan Shams-e Tabrizi* and indicates his familiarity with classical Iranian literature (Rumi, 2006, pp. 1-2). *Shadiani* is a story that has been translated into Urdu prose by Fahmida Riaz and this Novel is from the Egyptian Najib Mahfouz who won a Nobel Prize (Mahfouz, 2000, p. 2). Apart from these, she wrote stories such as *Qaleh Framosh*, *Adhora Adami*, *Halqa meri*

Zanjir ka, Apna Jurm Sabit hey etc. Fahmida Riaz died on November 21, 2018.

Although Riaz has made a critique of the patriarchal social system in the context of the tradition of its prestige, she has not neglected the imposition of new problems on women, such as freedom. These problems, which sometimes occur in Eastern societies, are doubly severe in political regimes with a capitalist approach, like the United States or France, which is seen as the origin of democracy (Sarvarian, 2004, p. 302). Denying the physical and mental abilities of women and limiting their social function to physical characteristics is one of the topics of concern for Riaz and the poem "The Beauty Contest" is a strong protest against the behaviour in which the female body has become the subject of writers, poets and artists. This poem is about beautiful girls who participate in the beauty contest and there, just by appearance and physical criteria, a worthy girl is selected from the point of view of men.

The poem "Chador and Chardivari" is one of the most important poems of Riaz regarding women's issues in the patriarchal social system, which has addressed various issues in this regard. Part of this poem depicts the oppression of men and their cruel domination over women who have been exploited and sometimes sexually abused for low wages.

Fahmida Riaz describes the captivity of women in the poem "smile of a woman" and so it challenges the idols of the new temple, which are international symbols and demands peace from them.

The poem "Chador and Chahardivari" tells the story of a woman who is forced to wear a hijab to cover herself. But the woman, who is a symbol of the poet herself, cleverly points to more important social priorities and points out the poverty of the society to the rulers. And ironically, he asks them to first bury the shrouded dead who have been left on the ground by the pressure of poverty. In another layer of this poem, the corpse can be considered a symbol of women who in the house of fanatical men have the status of the moving dead who need to be covered more than others.

Other issues such as polygamy of men, types of verbal, physical and psychological violence, forced marriage and social inequalities are other social problems of women in Pakistani society that Fahmida Riaz in its poetic works, like *Pathar ki Zaban* (Stone Language, 1967), *Badan Daridah* (the Torn Body, 1973), *Dohup* (Sunshine,

1976), *Kia Tum Pura Chand Na Dikhu Gay* (Will You Not See the Full Moon, 1984), *Hamarkab* (Travel companion, 1988), *Admi ki Zindigi* (Human Life, 1999), *Kulyat-e Fahmida Riaz Sab Lal o Gowhar* (Generalities of Riaz called Sab Lal and Gowhar, 2011) have been criticized.

4. Conclusion

The results of the present study on the critique of the patriarchal social system in the poetry of Simin Behbahani and Fahmida Riaz are as follows:

- One of the important topics and discourses in the poetry of Simin Behbahani and Fahmida Riaz is the critique of the patriarchal social system and the moral and social values that govern it and the confrontation with the violation of some social rights of women in Iranian and Pakistani society;

- Due to cultural, historical, religious, social, etc. commonalities that exist between Iran and Pakistan - topics related to the subject of this research were often in common in the works of both poets and were often expressed in a common style (narrative style);

- Although Fahmida Riaz is known as one of the activists of the women's social movement in Pakistan, neither of the two mentioned poets - based on their poetic works - can be considered a feminist poet in its radical and even liberal sense, because the criticisms expressed in their poetry are completely humane and respectful of men while recognizing their rights and they are sometimes accompanied by a critique of the values that govern the liberal-democratic discourse of the New World.

- Simin Behbahani's social criticisms are more superficial, emotional and soft, but Fahmida Riaz's critiques are deep, thoughtful, sharp and reckless, with political connotations and critiques of the ruling power;

- Despite the many thematic similarities in the critique of the patriarchal social system in the works of the two selected poets, the influence of Fahmida Riaz on Simin Behbahani seems very unlikely. But, Fahmida Riaz's influence from Simin Behbahani, due to her fluency in Persian language, complete familiarity with classical Persian poetry and interest in contemporary Iranian poetry, as seen in the introduction of her translations of Shams lyric poems and Forough Farrokhzad's poems in Urdu, is quite probable.

Keywords: Comparative literature, Sociology of literature, Feminine poetry, Patriarchy, Simin Behbahani, Fahmida Riaz, Iran, Pakistan

References [in persian]:

- Abdul Salam Kafafi, M. (2003). *Comparative literature (research on literary theory and narrative Poetry)* (H. Seyed, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Abedi, K. (2000). *Singing lyric poem*. Tehran: Nader Book Publications.
- Abu Mahboob, A. (2008). *Green maple cradle* (2nd ed.). Tehran: Salis Publications.
- Ali Mirzaei, Z. (2010). *Reflection of social issues in the poetry of Forough Farrokhzad and Simin Behbahani* [Unpublished master's thesis]. Payam-e Noor University, Tabriz.
- Behbahani, S. (1988). *Selected poems* (1st ed.). Tehran: Morvarid Publications.
- Behbahani, S. (2003). *Collected poems*. Tehran: Negah Publications.
- Dehbashi, A. (2014). *Bukhara*. 101, 90-98.
- Ebrahimi, M. (2013). Feminist tendency in Simin Behbahani's poetry. *Women and culture*, 4 (16), 69-81.
- Farahmand, M., & Rezvani, Z. (2015). The role of family structure on its performance in monogamous and polygamous families. *Journal of Applied Sociology*, 30 (3), 134-153.
- Fotuhi, M. (2013). *Stylistics of theories, approaches, and methods*. Tehran: Sokhan Publications.
- Habibi, A., Ahmadi Chenari, A., & Behmadi, Z. (2014). A comparative study of common themes in the poetry of Forough Farrokhzad and Saad Al-Sabah (based on the feminine approach). *Journal of Comparative Literature*, 6 (11), 95-117.
- Hoseynpour-e Chafi, A. (2011). *Contemporary Persian poetic movements from the coup (1332) to the revolution (1357)*. Tehran: Amirkabir Publications.
- Jafari, L. (2006). Violence against women in the world. *Quarterly journal of Mental Health*, 18, 34-39.
- Mernissi, F. (2001). *Women in veils and elites* (M. Maghazaei, Trans.). Tehran: Ney Publications.
- Mohammadi, M. (2016). Sociological study of Simin Behbahani's poems based on the works of Daftar Jai Pa. *The Eleventh*

International Conference of the Association for the Promotion of Persian Language and Literature, University of Guilan.

Mohseninia, N. (2014). *Comparative literature in the contemporary world (generalities, theoretical foundations, schools)*. Tehran: Ilm wa Danish Publications.

Molinux, M. (2013). The women's movement. In W. Outwit and T. Batamor (Eds.). *The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought* (Hassan Chavoshian, Trans.). Tehran: Ney Publications.

Neda, T. (2001). *Comparative literature* (Z. Khosravi, Trans.). Tehran: Roozfarzan Publications & Research.

Salim, Gh. (1998). *Sociology of literature or social texts in Persian literature*. Tehran: Toos Publications.

Sarwarian, M. (2004). Violence against women in France and the United States. *Journal of Women's Strategic Studies*, 23, 301-323.

Seyyed Rezaei, T. (2010). Women in the poetry of Parvin Etesami, Simin Behbahani and Forough Farrokhzad. *Persian Language and Literature*, 1 (1), 97-123.

Shameli Mostmand, M. (2017). *Female writing style in the novel Hajar Al-Dhahak by Hoda Barakat* [Unpublished master's thesis]. Imam Khomeini International University Qazvin.

Soleymani, M. (2007). *The historical course of violence against women*. Semnan: Abrukh.

Sotudeh, H. (1999). *Sociology in Persian literature*. Tehran: Avaye Noor Publications.

Zia ud-Din, A. (2010). *Sociology of Nima's poetry*. Tehran: Negah Publications.

Zia-ud-Din Dasht-e Khaki, A., & Arab, A. (2016). A comparative study of Rasouleh with her long hair by Ansi Alhaj and Aida in the mirror by Ahmad Shamloo from the perspective of feminist criticism. *Journal of Comparative Literature*, 10 (19), 113-134.

Zohrevand, S., & Jabbarpur, H. (2018). Conceptual metaphors of women in the poetry of Forough Farrokhzad and Ghada Al-Saman. *Journal of Comparative Literature*, 10 (19), 113-134.

References [In Urdu]:

Farrukhzad, F. (1998). *from the open window*, (F. Riaz, Trans.). Karachi, Pakistan: Waade Kitab Ghar Publications.

Mahfouz, N. (2000). *Marriage* (F. Riaz, Trans.). Karachi, Pakistan: City Press Book Shop.

- Murree, Sh. (2004). *Fehmida Riaz, a devotee of a small book*. Quetta, Pakistan: University Book Point.
- Parveen, Sh. (2015). Poetry of Fehmida Riaz: A complete expression of the biological existence of woman. *Journal of Research (Urdu)*, 28, 183-194.
- Riaz, F. (1978). *The torn body*. Lucknow, India: Deen wa Adab publications.
- Riaz, F. (1982). *Stone language*. New Delhi, India: Nai Awaz Publications.
- Riaz, F. (1999). *Human life*. Karachi, Pakistan: City Press Book Shop.
- Riaz, Fahmida. (2011). *Generalities of Riaz*. Lahore (Pakistan): Sang Mail Publications.
- Rumi, J. (2006). *A house of water and mud* (F. Riaz, Trans.). Karachi, Pakistan: Shahrzad Publications.
- Shamsul Haq, M. (2008). *the scale of poetry*. Islamabad, Pakistan: National Book Foundation Publications.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال سیزدهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

تحلیل تطبیقی نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض*

علی احمد شیرازی^۱؛ رضا چهرقانی (نویسنده مسئول)^۲؛ محمد اقبال شاهد^۳

چکیده

بسیاری از اندیشمندان و روشنفکران، عقب‌ماندگی و مشکلات زنان را ناشی از نظام اجتماعی مردسالار دانسته‌اند. به همین دلیل سال‌ها قبل، جنبش آزادی زنان در ایران و پاکستان شکل گرفت که یکی از هدف‌های آن مبارزه با نظام اجتماعی مردسالار بوده است. در این میان زنان اهل قلم نیز به مقوله تبعیض و بی‌عدالتی نسبت به زن واکنش نشان داده و آثاری را با این مضمون پدید آورده‌اند. سیمین بهبهانی، شاعر ایرانی و فهمیده ریاض، شاعر پاکستانی، درونمایه نقد نظام اجتماعی مردسالار و بیان مشکلات زنان در این جوامع را در اشعار خویش دستمایه مضمون‌سازی قرار داده‌اند. در اشعار زنانه دو شاعر یاد شده، مشکلات و مسائل زنان و انتقاد از نظام اجتماعی مردسالار با بسامدی قابل توجه بازتاب یافته است؛ بنابراین در این پژوهش، بازتاب موضوع یاد شده در شعر دو شاعر ایرانی و پاکستانی به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی، با بهره‌گیری از برخی اصول و آموزه‌های جامعه‌شناسی ادبیات، واکاوی و تحلیل شده است. نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که انتقاد از نظام اجتماعی مردسالار یکی از گفتمان‌های اصلی شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض است که در قالب مضامینی همچون: سلب آزادی‌های اجتماعی، ازدواج اجباری، جواز چندهمسری مردان و ... بازتاب یافته و به تصویر کشیده شده است؛ با این تفاوت که نقدهای

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۱۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۲۴

Doi: 10.22103/JCL.2021.16425.3146

صص ۹۷ - ۱۴۰

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین، ایران.

aliamhadshirazi@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین، ایران.

Chehreghani@hum.ikiu.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه جی. سی. یو لاهور، پاکستان، chairperson.per@gcu.edu.pk

اجتماعی سیمین بهبهانی آمیخته با نوعی رمانتیسم، احساسات‌ساز و سطحی؛ اما انتقادات فهمیده ریاض عمیق، متفکرانه، تند و همراه با دلالت‌های آشکار و پنهان سیاسی است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات تطبیقی، جامعه‌شناسی ادبیات، شعر زنانه، مردسالاری، سیمین بهبهانی، فهمیده ریاض، ایران، پاکستان.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

فرایند تاریخی درازمدتی که منجر به ظهور تمدن جدید غرب گردید و امروز مدرنیته نامیده می‌شود، همه شئون حیات بشر را در معرض بازنگری و تغییر قرار داد که از جمله این تحولات می‌توان به تغییر ساختارهای اجتماعی و دگرگونی ارزش‌های حاکم بر این ساختارها اشاره کرد. یکی از مهمترین چالش‌های ورود به دنیای مدرن در ساحت ساختارها و ارزش‌های اجتماعی که از آغاز این فرایند تاریخی ظهور کرده و تا امروز سیر پر فراز و نشیبی داشته، فارغ از مناقشات بسیار که می‌توان در چند و چون آن مطرح نمود، موضوع نقد نگاه مردسالارانه حاکم بر ساختار و ارزش‌های اجتماعی دنیای سنت و مطالبه برابری حقوق زن و مرد بوده‌است. پس از آشنایی ملل مشرق‌زمین با مدرنیته غربی و تحت تأثیر تحولات اجتماعی غرب، این مطالبه به تدریج در میان بخشی از روشنفکران کشورهای اسلامی و آسیایی، خصوصاً زنان تحصیلکرده و روشنفکر که عمدتاً شاعر و نویسنده بودند، شکل گرفت و منجر به ظهور نوشتار زنانه اعم از شعر و نثر در ادبیات این کشورها شد.

نوشتار زنانه مؤلفه‌های متعددی دارد که یکی از آنها نقد وجوه گوناگون نظام اجتماعی مردسالار است. بر اساس آنچه ذکر شد، به دلیل اشتراکات و قرابت‌های بسیار در زمینه‌ها و ریشه‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی میان جامعه ایران و پاکستان؛ از جمله علقه‌ها و زمینه‌های سنتی و مذهبی در کنار حرکت اجتماعی به سمت توسعه و تجدد، به نظر می‌رسد شعر زنانه در ایران و پاکستان، علی‌رغم تفاوت‌های اندک، از نظر بازتاب

مسائل و مشکلات زنان و همچنین احساسات و تجربیات زنانه مشترک در شعر شاعران، واجد شباهت‌های بسیار است لذا این پژوهش می‌کوشد تا مسئله نقد نظام اجتماعی مردسالار را در آثار دو تن از شاعران زن ایرانی و پاکستانی معاصر؛ یعنی سیمین بهبهانی و فهیمه ریاض، با رویکرد تطبیقی، مقایسه و تحلیل کند. بر این اساس، پژوهش پیش رو گزارشی است از تلاش روشمند و علمی به منظور رسیدن به پاسخی برای پرسش‌های زیر:

- نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر فهیمه ریاض و سیمین بهبهانی از طریق طرح چه موضوعات و مضامینی صورت گرفته است؟

- شباهت‌ها و تفاوت‌های نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر دو شاعر برگزیده را چگونه می‌توان تحلیل کرد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

اگرچه تاکنون اثری با عنوان و موضوع این مقاله منتشر و نمایه نشده است، موارد زیر نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع تحقیق در این مقاله به شمار می‌روند.

- محمدی، مینو، (۱۳۹۵). «بررسی جامعه‌شناختی اشعار سیمین بهبهانی با تکیه بر آثار دفترجای پا»؛ گیلان: یازدهمین گرد همایی بین المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی در دانشگاه گیلان. نویسنده این مقاله هم صرفاً مضامین جامعه‌شناختی را در کتاب «جای پا» از سیمین بهبهانی بررسی کرده و حتی از به آثار دیگر سیمین بهبهانی نپرداخته است.

- علی میرزایی، زهرا. (۱۳۸۹). *بازتاب مسائل اجتماعی در شعر فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی*؛ تبریز: پایان‌نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور مرکز تبریز. پایان‌نامه نامبرده فقط مسائل اجتماعی را در شعرهای فروغ و سیمین بررسی کرده و درباره نقد نگاه مردسالارانه هیچ تحلیلی انجام نداده است.

- ابراهیمی، مختار. (۱۳۹۲). «گرایش فمینیستی در شعر سیمین بهبهانی»؛ اهواز: سال چهارم، شماره ۶. نویسنده مقاله‌ی فوق تنها گرایش فمینیستی در شعر بهبهانی را بررسی کرده است و درخصوص انتقاد از نظام اجتماعی مردسالار و تحلیلی ارائه نداده است.

چنانکه ملاحظه می‌شود در خصوص موضوع پژوهش پیش رو، پیشینه پژوهشی زیادی وجود ندارد و موارد یادشده عموماً مربوط به شعر سیمین بهبهانی است و این پژوهش برای

نخستین بار مسأله نقد نظام اجتماعی مردسالار را با تکیه بر منابع مکتوب و آثار منتشر شده از دو شاعر زن ایرانی و پاکستانی، به روش توصیفی-تحلیلی، و با رویکرد تطبیقی بررسی و تحلیل می‌نماید.

۱-۳. تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

۱-۳-۱. شعر زنانه: از دیرباز در اغلب جوامع بشری، زنان پایگاه و ارزش اجتماعی والایی نداشتند و به سبب غلبه‌ی گفتمان‌های مردسالارانه از فرصت‌های برابر با مردان برخوردار نبودند. حتی در دوران روشنگری و نوزایی اروپا نیز متفکران غربی همچون: ژان ژاک روسو نقش اجتماعی زن را در مادری و سرپرستی کودک و خدمت به مردان خلاصه می‌کردند (زهره‌وند و جبارپور، ۱۳۹۷: ۱۲۱). از این رو زنان برای احقاق حقوق اجتماعی خود در جامعه‌ی مدرن، دست به اقداماتی زدند که یکی از آنها تولید ادبیات خاص زنان بود که امروزه تحت عنوان نوشتار زنانه شناخته می‌شود. در گام نخست شاید بتوان نوشتار زنانه را اینچنین تعریف کرد:

زنانه‌نویسی، یعنی بر اساس تجربه و نگاه زنانه، ادبیات را جنسی کردن. این سبک بسیار اصرار دارد تا شکل، صدا و محتوایی زنانه خلق کند که جدای از سبک مردانه باشد. در زنانه‌نویسی به منظور شناساندن احساسات زنان، به نوشتن از مشکلات و روحيات خاص زنان می‌پردازد... زنان درنگارش اوضاع و تجارب چه روحی و چه فیزیکی خود به گونه‌ای عمل می‌کنند که مردان به پای آن نمی‌رسند؛ مثلاً نگارش تجربه‌ی عواطف مادری، آغاز حاملگی، احساس مادر شدن و سقط جنین از جمله تجربه‌هایی است که فقط زنان قادر به نگارش دقیق و صحیح آنها می‌باشند. (فتوحی، ۱۳۹۲: ۴۰۲ و ۴۰۳)

برخی هم معتقدند: «ادبیات زنانه آن است که متن ابداعی در آن به قضیه‌ی زن و دفاع از حقوق آن پردازد.» (شاملی مستمند، ۱۳۹۶: ۳۴).

در مجموع، شعر زنانه را به طور اختصار می‌توان اینگونه تعریف کرد: شعر زنانه شعری است که سروده‌ی زنان و بیانگر مسائل زنان، به زبان زنان و واجد احساسات خاص زنانه باشد.

۱-۳-۲. مردسالاری: از آنجا که جنسیت با نرینگی و مادینگی متفاوت و فراتر از معنای لغوی خود، واجد مفهوم فرهنگی عمیقی است که با نگاه مذکر پیوند می‌خورد (ضیاءالدینی

دشت‌خاکی و عرب، ۱۳۹۵: ۲۳۰)؛ مردسالاری، نوعی نظام اجتماعی است که در آن مرد سرپرستی طایفه را بر عهده دارد. مردسالاری ساختاری کلی را توصیف می‌کند که در آن قدرت مردان بر زنان سیطره دارد. مفهوم مردسالاری در بسیاری از نظریه‌های فمینیستی بسیار اساسی بوده است. جلوه‌های تلاش برای توضیح طبقه‌بندی قدرت و امتیازات اجتماعی بر اساس جنسیت را می‌توان، در بسیاری از اقدامات عینی مشاهده کرد. وقتی مورخان و جامعه‌شناسان مدرن، «جامعه مردسالار» را توصیف می‌کنند، منظور آنها این است که مردان مقام‌ها و قدرت را در دست می‌گیرند و از حقوق بیشتری نسبت به زنان برخوردارند؛ مانند ریاست واحد خانواده، رهبری گروه‌های اجتماعی، مدیریت مراکز کار و نهادهای قدرت سیاسی، مذهبی و....

۱- ۳- ۳. جامعه‌شناسی ادبیات: جامعه‌شناسی دانشی است که زندگی اجتماعی را بررسی می‌کند (سلیم، ۱۳۷۷: ۱۱)؛ از این رو جامعه‌شناسی را می‌توان مطالعه زندگی گروهی انسان‌ها تعریف کرد (ضیاء‌الدینی، ۱۳۸۹: ۱۵)؛ اما جامعه‌شناسی ادبیات، دانشی بین رشته‌ای است که با برقراری پیوندی انداموار میان جامعه و ادبیات، می‌کوشد از زاویه آثار ادبی، مسائل و تحولات اجتماعی را مطالعه و تحلیل نماید.

در تعریف جامعه‌شناسی ادبیات، اقوال مختلفی از محققان و پژوهشگران نقل شده است؛ مانند «توجه مطالب و حوادث اجتماعی مندرج در کتب نظم و نثر زبان فارسی، آن هم به صورت بسیار مختصر و بیان نقطه نظرهای نویسندگان و شاعران در مورد مسائل اجتماعی روزگار خود.» (سلیم، ۱۳۷۷: ۱۳). عده‌ای نیز مفهوم جامعه‌شناسی ادبیات را چنین بیان می‌کنند: «جامعه‌شناسی ادبیات، شاخه‌ای از جامعه‌شناسی است که ساخت و کارکرد اجتماعی ادبیات و رابطه میان جامعه و ادبیات و قوانین حاکم بر آنها را بررسی می‌کند.» (ستوده، ۱۳۷۸: ۵۵). ستوده در جای دیگر می‌گوید: می‌توان جامعه‌شناسی ادبیات را علم مطالعه و شناخت محتوای آثار ادبی و خاستگاه روانی و اجتماعی پدیدآورندگان آنها و نیز تأثیر پابرجایی که این آثار در اجتماع می‌گذارند، تعریف کرد (همان: ۵۶).

از مجموع تعاریف فوق، چنین برمی آید که جامعه‌شناسی ادبیات، بیانگر پیوند اجتماع و ادبیات است یا تأثیر ادبیات بر جامعه و همچنین تأثیر اجتماع بر نویسنده.

۱- ۳- ۴. **ادبیات تطبیقی:** در تعریف و توضیح ادبیات تطبیقی، اقوال مختلفی از پژوهشگران گوناگون نقل شده است؛ مانند «ادبیات تطبیقی بررسی ادبیات ملی و روابط تاریخی آن با ادبیات ملت‌های دیگر، بررسی چگونگی این ارتباط و تاثیرپذیری و اثرگذاری آنها بر یکدیگر است» (ندا، ۱۳۸۰: ۱۰) و در تعریفی دیگر آمده است: «ادبیات تطبیقی بیانگر انتقال ادبیات یک ملت به ادبیات ملتی دیگر است. این انتقال می‌تواند در زمینه واژه، موضوع، قالب‌هایی که موضوع‌های ادبی در آنها ارائه می‌شود، شکل‌های هنری بیان ادبیات؛ همچون قصیده، قطعه، رباعی، مثنوی یا داستان و نمایشنامه و مقاله و... باشد.» (همان: ۱۰). عده‌ای نیز معتقدند که «ادبیات تطبیقی به مقایسه ادبیاتی مشخص با ادبیات سایر ملل یا برخی از آنها عنایت دارد؛ همچنین به مقایسه یک اثر ادبی در یکی از زبان‌ها با اثری مشابه در زبانی دیگر اهتمام می‌ورزد.» (کفافی، ۱۳۸۲: ۱۷).

در کتاب «ادبیات تطبیقی در جهان معاصر» مؤلف، تعریف ادبیات تطبیقی را چنین بیان کرده است: «ادبیات تطبیقی یعنی نقد علمی ادبیات دو یا چند زبان یا فرهنگ یا ملت با یکدیگر در روش قیاسی و تطبیقی.» (محسنی‌نیا، ۱۳۹۳: ۳۷).

از مجموع تعاریف فوق، چنین برمی آید که ادبیات تطبیقی، بررسی و گاه تحلیل و نقد روابط ادبی میان دو یا چند ملت، زبان یا فرهنگ است که با اتکا به رویکردهای گوناگون؛ نظیر رویکرد روانشناختی، زبانشناختی، جامعه‌شناختی و ... صورت می‌گیرد.

بیان فضیلت‌های ادبیات کلاسیک و معاصر فارسی در جامعه ایرانی ضرورتی ندارد اما آگاهی از این نکته برای پژوهشگران و ادب‌دوستان ایرانی لازم است که در زبان اردو نیز از گذشته تا حال آثار ادبی بسیاری پدید آمده و این زبان را از میراث ادبی ارزشمندی برخوردار ساخته است، خصوصاً در دوره معاصر تعدادی از شاعران زن در پاکستان موفق شده‌اند، جریان شعر زنانه را به زبان اردو ایجاد نمایند که از آن جمله می‌توان به شاعرانی همچون پروین شاکر، اداجعفری، فهمیده ریاض و ... اشاره کرد. در ایران نیز شاعران زن

معاصر؛ همچون فروغ فرخزاد، سیمین بهبهانی، طاهره صفارزاده و ... جریان شعر زنانه معاصر را به زبان فارسی پدید آورده‌اند؛ این فعالیت‌های ادبی که تابعی از جنبش‌های بسیار متنوع اجتماعی زنان در سراسر دنیا از آمریکا و اروپا تا ژاپن و ترکیه و ایران تا شبه قاره، در برابر نابرابری‌های جنسیتی جوامع مردسالار محسوب می‌شوند، حرکتی فراگیر و فراسوی مرزهای سیاسی است. چنان‌که ویرجینیا ولف، نویسنده انگلیسی، متولد هند می‌نویسد: «در مقام زن، من کشوری ندارم. در مقام زن، من نیازی به کشور ندارم» (مولینوکس، ۱۳۹۲: ۳۵۹)؛ با این وصف چنانچه شعار رابین مورگان، شاعر زن آمریکایی را بپذیریم که «خواهری امری جهانی است» (همان)، موضوع نوشتار زنانه و مسائل زنان از مهم‌ترین حوزه‌های پژوهش در ادبیات تطبیقی خواهد بود.

با عنایت به پیشینه روابط فرهنگی، ادبی و زبانی بین ایران و پاکستان و با عنایت به آنچه ذکر شد، در ادامه خواهیم کوشید تا موضوع نقد نظام اجتماعی مردسالار در ایران و پاکستان را از دریچه شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض بررسی، مقایسه و با بهره‌گیری از برخی اصول و آموزه‌های جامعه‌شناختی تحلیل نماییم.

۱-۴. معرفی سیمین بهبهانی

از آنجا که زمینه‌های اجتماعی، طبقاتی، خانوادگی و سیر حوادث زندگی و تجربیات زیسته در شکل‌گیری ذهن و زبان هنرمند و تکوین شخصیت و هویت هنری وی تأثیر ویژه دارد، پیش از ورود به بحث اصلی لازم است که ضمن معرفی هر یک از دو شاعر یاد شده نگاهی گذرا به زندگی و آثار ایشان بینکنیم.

سیمین بهبهانی در سال ۱۳۰۶ ش روز ۲۸ تیر ماه در تهران به دنیا آمد. او درباره خود می‌گوید: «پیش از زادنم، مادرم همسر خود را به اشغالاتش وا گذاشته و به خانه پدری بازگشته بود.» (بهبهانی، ۱۳۶۷: ۹). در سال ۱۳۱۱ ه.ش مدرسه را آغاز کرد و در سال ۱۳۱۸ ه.ش وارد دبیرستان شد. در سال ۱۳۲۴ به آموزشگاه مامایی رفت، اما پس از چند روز، به دلیل درگیری با مدیر آموزشگاه اخراج شد (عابدی، ۱۳۷۹: ۱۸)؛ بعد از اخراج از آموزشگاه مامایی ازدواج کرد. همسرش حسن بهبهانی، دبیر زبان انگلیسی و رئیس یک انجمن ادبی بود. او در سال ۱۳۲۵ ش به ادامه تحصیل در رشته حقوق پرداخت. ثمره

ازدواج وی با حسن بهبهانی دو پسر به نام‌های علی (۱۳۲۶ش) و حسین (۱۳۲۸ش) و دختری به نام امید (۱۳۳۳ش) بود. در سال ۱۳۲۰ ه.ش به استخدام آموزش و پرورش درآمد (ابومحبوب، ۱۳۸۷: ۳۳) و در سال ۱۳۴۱ از رشته حقوق قضایی فراغت یافت. در سال ۱۳۴۹ از حسن بهبهانی طلاق گرفت و با منوچهر کوشیار ازدواج کرد (دهباشی، ۱۳۹۳: ۹۲). وی در ۲۸ مرداد ۱۳۹۳ چشم از جهان فرو بست.

آثار منظوم سیمین بهبهانی مجموعه‌های جای پای (۱۳۳۵/۱۹۵۴)؛ چلچراغ (۱۳۳۶/۱۹۵۵)؛ مرمر (۱۳۴۱/۱۹۶۱)؛ رستاخیز (۱۳۵۲/۱۹۷۱)؛ خطی ز سرعت و از آتش (۱۳۶۰/۱۹۸۰)؛ دشت ارژن (۱۳۶۲/۱۹۸۳)؛ یک دریچه آزادی (۱۳۷۴/۱۹۹۵)؛ یکی مثلاً این که (۱۳۷۷/۲۰۰۸)؛ تازه‌ها (۱۳۷۷/۲۰۰۸) را شامل می‌گردد.

چنانکه در ادامه خواهد آمد، سیمین بهبهانی در اغلب آثار فوق، به مسائل اجتماعی زنان توجه ویژه داشته است و در شعر وی شواهد بسیاری از نقد نگاه مردسالارانه و نظام اجتماعی مردسالار دیده می‌شود.

۱-۵. معرفی فهمیده ریاض

فهمیده ریاض، در ۲۸ ژوئای ۱۹۴۶م، در شهر میرت به دنیا آمد و در حیدرآباد (پاکستان) پرورش یافت. او چهارساله بود که پدرش را از دست داد. اولین شعرش را در دوره دانشجویی (۱۹۶۰م) سرود و در مجله «فنون» چاپ کرد (مری، ۲۰۰۴: ۱۴-۱۵). فهمیده در سال ۱۹۶۵م ازدواج کرد و بعد از آن به انگلستان رفت. کتاب «بدن دریده» (۱۹۷۳م) را در همانجا چاپ کرد. وی چند سال بعد، از انگلستان به پاکستان بازگشت و مدتی رئیس نیشنل بک کونسل (شورای ملی کتاب) اسلام آباد شد.

وقتی ژنرال ضیاءالحق به قدرت رسید، فهمیده مدیر مجله ادبی «آواز» بود. دولت نظامی با فهمیده ریاض کنار نیامد و فهمیده برای چندین سال به هند مهاجرت کرد و تا زمانی که ژنرال ضیاءالحق زنده بود، بازنگشت (شمس الحق، ۲۰۰۸: ۳۸۱). فهمیده ریاض علاوه بر شاعری، مترجم و مترجم بود و آثار منشور وی؛ مانند کراچی، گودواری، تم کبیر، زنده بهار و... به چاپ رسیده است. ترجمه‌هایی هم از شاهکارهای منظوم جهان به زبان اردو (نظم و نثر) دارد که یکی از آنها "کهلی دریچی سی" (از دریچه‌ی باز)، ترجمه‌ی منظومی

از برگزیده اشعار فروغ فرخزاد، شاعر ایرانی و بیانگر تعلق خاطر فهمیده ریاض و آشنایی وی با بدنه‌ی زنده و پویای شعر معاصر فارسی است (ریاض، ۱۹۹۸م: ۲-۳). او کتاب دیگری به نام «یه خانه آب و گل» (این خانه آب و گل) دارد که ترجمه‌ای منظوم از غزل‌های برگزیده‌ی دیوان شمس تبریزی و حاکی از آشنایی وی با ادبیات کلاسیک ایران است (رومی، ۲۰۰۶م: ۱-۲). از ترجمه‌های مثنوی وی می‌توان به "شادیانی" ترجمه ناولی از نجیب محفوظ مصری (برنده‌ی جایزه نوبل) اشاره کرد (محفوظ، ۲۰۰۰م: ۲). افزون بر این فهمیده ریاض، داستان هم می‌نوشت. کتاب‌هایی؛ مانند قلعه فراموش، ادهورا آدمی، حلقه مری زنجیرکا، اپنا جرم ثابت هی و غیره از میان آثار داستانی وی قابل ذکر است. فهمیده ریاض در ۲۱ نوامبر سال ۲۰۱۸م چشم از جهان فرو بست.

آثار منظوم فهمیده ریاض عبارتند از: پتھر کی زبان (زبان سنگ) (۱۹۶۷م)، بدن دریده (بدن دریده) (۱۹۷۳م)، دھوپ (آفتاب) (۱۹۷۶م)، کیا تم پورا چاند نہ دیکھو گی (آیا شما ماه کامل را نخواهی دید) (۱۹۸۴م)، هم‌کاب (هم‌کاب) (۱۹۸۸م)، آدمی کی زندگی (زندگانی آدمی) (۱۹۹۹م)، کلیات فهمیده ریاض به نام سب لعل و گهر (همه لعل و گهر) (۲۰۱۱م).

۲. بحث و بررسی

۲-۱. نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر سیمین بهبهانی

جامعه مردسالار، مرد را شهروند درجه یک و زنان را شهروند درجه دو می‌شمارد. زمینه، زمانه و جامعه‌ای که سیمین بهبهانی در آن زندگی می‌کند نیز جامعه‌ای مردسالار است که به سبب تبعیض جنسیتی حاکم بر نظام اجتماعی و ارزشی آن، نه تنها بخش عمده‌ای از حقوق مسلم زنان به ایشان اعطا نمی‌شود، مشکلات و دشواری‌های بسیاری نیز ناخواسته و ناروا بدیشان تحمیل می‌گردد. از این رو در شعر بسیاری از شاعران زن معاصر در سراسر جهان، خصوصاً کشورهای جهان سوم، مسأله نقد نظام اجتماعی مردسالار مضمون ثابت و نقطه‌ی کانونی موضوعات اجتماعی در آثار ایشان است (حبیبی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰۴-).

۱۱۰) با این توضیح در ادامه به بررسی و تحلیل بخشی از این مسائل که در آثار سیمین بهبهانی بازتاب یافته است می‌پردازیم.

۲-۱-۱. زن به مثابه کالای جنسی

در ساختار اجتماعی مردسالار که بر بنیان برتری جنس مذکر بنا شده، زن فاقد اصالت بوده، صرفاً ابزاری برای تأمین نیازهای جنس برتر، یعنی مرد است که در رأس این نیازهای مردانه، اطفای نایره شهوت و تسکین غریزه جنسی مردان قرار دارد؛ به همین دلیل در نوشتار زنانه، این نگاه ابزارانگارانه در خصوص زنان که برآیند ساختار اجتماعی مردسالار بوده، همواره مورد نقد قرار می‌گیرد. سیمین بهبهانی در منظومه «واسطه» داستان مردی را روایت می‌کند که زن را صرفاً یک کالای جنسی می‌بیند:

دیگر شکار تازه نداری؟	ابرو به هم کشید و مرا گفت
جز رنگ و بوی و غازه نداری	اینان تمام نقش و نگارند
حاجت به رنگ و بوی نباشد	دوشیزه‌های بیار که او را
با رنگش آبروی نباشد	وان آب و رنگ ساختگی را
زیبا و شوخ و کام نداده	دوشیزه‌های بیار دل‌انگیز
از شوق کس نشان نهاده	بر لعل آبدار هوس ریز
تا دختری به چنگ من افتاد	افسون به کار بستم و نیرنگ
گل پیکری به چنگ من افتاد	دختر نگو شکفته بهاری
زانگشت پای تا به سرش بود	یک باغ لطف و گرمی و خوبی
پستان و سینه و کمرش بود	دیگر چه گویمت که چه آفت
آن مرد را به معرکه خواندم	بزمی تمام چیدم و آنگاه
نزدیک خرس پیر نشاندم	مشکین غزال چشم‌سیه را
هرگز چنین شکار ندیدی	گفتم ببین که در همه عمر
این سان گل شکفته نچیدی	از هیچ باغ و هیچ گلستان
مرغ شکسته‌بال و پری را	زان پس به او سپردم و رفتم
رنج تلاش بی‌ثمری را	پشت دری نشستم و دیدم
شادان که وه چه پرهنری تو	پاسی ز شب گذشت و برون شد
شایان مزد بیشتری تو	این زر بگیر کز پی پاداش

این گفت و گو نرفته به پایان	بر دخترک مرا نظر افتاد
زان شکوه‌ها که در نگهش بود	گفتی به جان من شرر افتاد
آن گونه گشت حال که گفتم	کوبم به فرق مرد زرش را
کای اژدها بیا و زر خویش	بستان و بازده گهرش را
دیو درون نهیب به من زد	کاین زر، تو را وسیله نان است
بنهفتمش به کیسه و بستم	زیرا زر است و بسته به جان است

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۲۶-۲۸)

شاعر در روایت فوق بر تلقی نظام اجتماعی مردسالار از زن به عنوان کالایی قابل خرید و فروش انگشت می‌نهد و نگاه غیر انسانی و به تعبیر بهتر حیوانی و عاری از اصول اخلاقی، که مرد را قدرت غالب و زن را جنس مغلوب می‌بیند، به نقد می‌کشد و به تلویح، مردان بوالهوس را همچون جانورانی درنده به تصویر می‌کشد که در ساحت تعاملات اجتماعی بی‌آنکه به روابط انسانی بیندیشند، صرفاً به دنبال شکار زن و سیطره جنسی بر او هستند. غیر از این منظومه، بهبهانی در منظومه‌ی دیگری به نام رقاصه هم، هوس‌بازی مردان را در جامعه‌ای به‌ظاهر باز که سردمدارانش در سودای مدرنیزاسیون (Modernization) آن، دروازه تمدنش می‌خوانند، روایت می‌کند و اینکه چگونه دختری با رقص خویش بساط عشرت‌جویی مردان را فراهم و آن‌ها را غرق در مستی و سرور می‌کند تاجایی که آن باده‌پرستان در پایان رقص جامه می‌درند و مستانه پشت دست می‌گزند؛ اما رقاصه درمانده، از نفرت مشت‌گره می‌کند و در حسرت شادمانی حقیقی در زندگی سرد و غمبار خویش به حرارت الکل می‌گریزد.

در دل میخانه سخت ولوله افتاد
گیسوی زرین فشاند و دامن پر چین
نغمه موسیقی و به هم زدن جام
پیچ و خم آن تن لطیف پر از موج
لرزه شادی فکند بر تن مستان
پولک زر بر پرند جامه او بود
آن کمر همچو مار گرسنه پیچان
ران فریاز چاک دامن شبرنگ
رقص به پایان رسید و باده پرستان
گل به سر آن گل شکفته فشاندند
دختر رقاص لیک چون شب پیشین
چهره به هم در کشید و مشت گره کرد
دیده او پر خمار و مست و تب آلود
باده در او می فزود، گرم و شررخیز
اوست که شادی به جمع داده همه عمر
اوست که عمری چشاند باده لذت

دختر رقاص تا به رقص درآمد
از دل مستان ز شوق نعره درآمد
قهقهه و نعره در فضا به هم آمیخت
آتش شوقی در آن گروه برانگیخت
جلوه آن سینه برهنه چون عاج
پرتو خورشید صبح و برکه موج
صافی و لغزنده همچو لجه سیماب
چون ز گریبان شب، سپیدی مهتاب
دست به هم کوفتند و جامه دریدند
سرخوش و مستانه پشت دست گزیدند
شاد نشد، دلبری نکرد، نخندید
شادی عشاق خسته را نپسندید
مستی او رنگ درد و تلخی غم داشت
حسرت عمری نشاط و شور که کم داشت
لیک دلش شادمان دمی تپیده
خود، ولی افسوس جرعه‌یی نچشیده
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۵۶-۵۷)

۲-۱-۲. اجبار به پرده‌نشینی و جامعه‌گریزی

بهبهانی معتقد است که در جامعه مردسالار همه اقسام آزادی به نام سنت یا به بهانه تجدید از زنان سلب شده است. همانگونه که دختر رقاصه به نام آزادی در چنبر عشرت‌جویی مردان اسیر است، زن خانه‌دار نیز به اجبار و بی‌اختیار از پرده‌نشینی و مردم‌گریزی ناگزیر است. سیمین در منظومه‌ی «زن در زندان طلا» از زبان زنان ایرانی هم روزگار خویش، از زیستن اجباری در قصر طلا، بدون اختیار و آزادی و استقلال، شکایت می‌کند:

مرا زین چهره خندان مینید
به کس این چشم پر نازم نگوید
مرا عار آید از کاخی که در آن
که دل در سینه‌ام دریای خون است
که حال این دل غمدیده چون است...
نه آزادی نه استقلال دارم
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۹۰-۹۱)

۲-۱-۳. چندهمسری مردان

نقد سیمین به نظام اجتماعی مردسالار گاه ناظر بر مسئله اجبار به پرده‌نشینی براساس سنت بی‌اعتمادی نسبت به زن (مرنیسی، ۱۳۸۰: ۱۱۰) و گاه سلب آزادی اجتماعی-سیاسی و آزادی بیان و... است و گاه ناظر به جامعه مردسالاری که حق اختیار همسران متعدد برای مردان را که علی‌الأصول در شرایط خاص اجتماعی جواز داده شده، به هنجار بی‌قید و شرط اجتماعی بدل ساخته است (فرهمند و رضوانی، ۱۳۹۸: ۱۴۱)؛ از این رو سیمین بهبهانی جامعه مردسالار را که بدون در نظر گرفتن عواطف و احساسات و حسرت و دلتنگی زن اول به منظور تسکین نایره شهوت در مردان به ایشان رخصت ازدواج مجدد می‌دهد، در یکی از منظومه‌های مجموعه شعر چلچراغ به نام «هوو» به نقد کشیده، از شخصیت و حقوق زنان ایرانی دفاع کرده است.

سیمین در شعر «هوو» به طرح یکی از مسایل بغرنج اجتماعی، یعنی چندهمسری پرداخته و آن را در تضاد با نگرش اخلاقی-اجتماعی خود دیده است. چند همسری مردان که از نظر شاعر بسیار منفور تعبیر می‌شود، با تبعات آن در این شعر به تصویر کشیده شده است. سیمین از حقوق زنان دفاع می‌کند؛ زنانی که مورد بی‌مهری و ناسپاسی شوهر خود قرار می‌گیرند. (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۳)

در ضمن این نقد البته برخی باورهای خرافی زنان جامعه را هم، با فرافکنی، ناشی از رفتار مردان دانسته و توجیه کرده است.

شب نخفت و تا سحر بیدار ماند کینه‌ای، چون سیلی از سرب مذاب همچو ماری، چابک و پیچان و نرم سوی بالین زنی آمد که بود زیر لب با خویش گفت: آن روزها این سلیمانی ننگین تابناک آه! این مردی که این سان خفته گرم جای می‌داد اندر آغوشش مرا زیر سقف کلبه‌یی تاریک و تنگ من سیه بخت و غمین و تنگدل آنچه کردم از دعا و از طلسم آن چه جادو کرد او از بهر من	نفرتی ذرات جاننش را جوید در عروق دردمند او دویسد نیمه شب بیرون خزید از بسترش خفته در آغوش گرم همسرش همسر من همدم این زن نبود این چنین در دست اهریمن نبود در کنار این زن آشوبگر روزگاری گرم‌تر، پرشورتر زیستن نزدیک دشمن، مشکل است او دلش از عشق روشن، مشکل است... رو سیاهی بهر او حاصل نشد با دعای هیچ کس باطل نشد
---	---

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۲۵۵-۲۵۶)

۲- ۱- ۴. حق طلاق مردان

بهبهانی در سروده‌ی «نامه» درخصوص حق طلاق مردان سخن می‌گوید و جفاها و ناجوانمردی‌هایی که برخی مردان با سوء استفاده از آن بر زنان روا می‌دارند. نامه، واگویی حکایت دردآور زنی است که مدتی از همسر خود دور بوده و روزی نامه‌ای از وی دریافت می‌کند. زن که گمان می‌کند نامه‌ای عادی است، اما پس از خواندن آن متوجه می‌شود که در نامه شوهرش وی را طلاق داده است. سیمین با این سروده، رفتار ظالمانه مردان را در جامعه ایرانی که غالباً زن هیچ دخل و تصرفی در ازدواج و طلاق خود نداشت، روایت کرده است. «او از معضل طلاق انتقاد می‌کند و تبعات شوم آن را تذکر می‌دهد؛ چرا که وی بشخصه این مشکل را تجربه کرده است.» (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۵).

آه، ای پیک، پیک شادی‌بخش	نامه آورده‌ای ز همسر من
نامه از او، که روزگاری داشت	سایه لطف و مهر بر سر من
نامه از اوست، او که از تن او	بسترم گرم بود و رؤیایی
او که از بوسه بر رخم می‌زد	نقش صدگونه عشق و شیدایی
او که می‌گفت: دوستت دارم	او که می‌گفت: نگسلم پیوند
او که می‌گفت: با وفای توام	او که می‌گفت: نشکنم سوگند
نامه از اوست، او که رفت و شکست	عهد و پیمان مهر و یاری را
او که در گوش دیگران سرداد	نغمه عشق و بی‌قراری را
او که آگه نشد که همسر او	از کجا می‌خورد، چه می‌پوشد
او که آگه نشد که کودک او	خون ز پستان رنج می‌نوشد
نامه از اوست، او که سوی رهش	باز هم چشم انتظار من است
آه! می‌بخشمش که با همه عیب	پدر طفل شیرخوار من است
نامه از اوست، ای خدا! از اوست	بی‌وفای بر سر وفا آمد
او که بی‌جا ز کوی یاران رفت	عاقبت آمد و به جا آمد
می‌تپد دل درون سینه من	نامه را واکنم؟ بگو... چه کنم؟
نامه واشد ببوسمش یا نه؟	با خط دل‌فریب او چه کنم؟
چه؟ در این نامه چیست؟ هان! این چیست؟	وای... فرمان افتراق من است
مهر و اخوردگی، خط بطلان	بر من و هستیم، طلاق من است

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۳۸۰-۳۸۲)

۲-۱-۵. جلوه‌های خشونت مردانه و تبعات اجتماعی آن

ریشه‌های تاریخی خشونت علیه زنان و زمینه‌ها و انواع آن از منظر حقوقی، روانشناختی، جامعه‌شناختی چه در جوامع شرق و چه در جوامع غرب عالم، قابل ردگیری و بررسی است (رک. سلیمانی، ۱۳۸۶: مقدمه). سیمین بهبهانی در مجموعه اشعار خود، جای جای خشونت مردانه و تبعات اجتماعی آن را گاه به صورت مستقیم و گاه به صورت غیر مستقیم نشان داده و این مضمون در آثار وی بسامد قابل توجهی دارد.

۲-۱-۶. بی‌مسئولیتی درباب خانواده و فرزندان

منظومه «جیب‌بر» سیمین بهبهانی شرح احوال و زندگانی جوانی است که در طول زندگی از مهر مادر و حمایت پدر محروم بوده است و بدین سبب به وادی جرم و جنایت و بزهکاری و نهایتاً بند و زندان کشیده شده‌است. شاعر با دقت و عاطفه کم‌نظیری این داستان را روایت کرده و در پایان از زبان جوان علت‌العلل سرنوشت شوم او را چنین بیان می‌کند:

هیچ دانی ز چه در زندانم؟	دست در جیب جوانی بردم
نازشتی نه به چنگ آورده	ناگهان سیلی سختی خوردم
من ندانم که پدر کیست مرا	یا کجا دیده گشودم به جهان
که مرا زاد و که پرورد چنین	سر پستان که بردم به دهان
هرگز این گونه‌ی زردی که مراست	لذت بوسه‌ی مادر نکشید
پدري، در همه عمر، مرا	دستی از عاطفه بر سر نکشید
کس، به غمخواری، بیدار نماند	بر سر بستر بیماری من
بی‌تمنایی و بی‌پاداشی	کس نکوشید پی یاری من
گاه لرزیده‌ام از سردی دی	گاه نالیده‌ام از گرمی تیر
خفته‌ام گرسنه با حسرت نان	گوشه مسجد و بر کهنه حصیر
گاهگاهی که کسی دستی برد	بر بناگوش من و چانه من
داشتم چشم، که آماده شود	نوبتی شام شبی خانه من
لیک آن پست، که با جام تنم	می‌رهید از عطش سوزانی
نه چنان همت والایی داشت	که مرا سیر کند بانانی
با همه بی‌سر و سامانی خویش	باز چندین هنر آموخته‌ام
نرم و آرام ز جیب دگران	بردن سیم و زر آموخته‌ام

ته سیگار چسان بردارم	نیک آموخته‌ام کز سر راه
نرم، در جیب کسان بگذارم	تلخی دود چشیدم چو از او
جامه‌ی تازه‌ی طفلان بدرم	یا به تیغی که به دستم افتد
سیب سرخی به غنیمت بیرم	یا کمین کرده و از بارفروش
دیرگاهی است که در زندانم	با همه چابکی اینک، افسوس
روز و شب همنفس رندانم	بی‌خبر از غم ناکامی خویش
هست در مکتب یاران دگر	شادم از اینکه مرا ارزش آن
بفزایند هزاران دگر	که بدان طرفه هنرها که مراست

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۳۷-۳۹)

و اما همین گونه بهبهانی در منظومه‌ای دیگر، مردانی را که به دنبال خواهش‌های نفسانی، ازدواج مجدد کرده، برای زن دوم نقل و شیرینی خریده و زن اول و فرزند مریض او را برخلاف تصریح قرآن یله می‌کنند، مورد نقد قرار می‌دهد:

نقل و شیرینی پی این زن خرید	طفل من بیمار بود؛ اما پدر
دستبند و جامه و دامن خرید	من به سختی ساختم تا بهر او
بر سرشک حسرتم خندیده‌اند	وه، چه شب‌ها این دو تن سرمست و شاد
نرم در آغوش هم پیچیده‌اند	پیش چشمم همچو پیچک‌های باغ

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۲۵۵-۲۵۶)

۲- ۱- ۷. خشونت فیزیکی

از آنجا که قدرت جسمانی مردان، عموماً از زن‌ها و کودکان بیشتر است، گاهی برخی مردان از ضعف جسمی زن و کودک خود سوء استفاده کرده، به ضرب و شتم و اعمال انواع خشونت فیزیکی نسبت به خانواده خویش دست می‌یازند. سروده «فعل مجهول» سیمین بهبهانی، روایتگر زندگی مردی است که دختر و همسر خویش را با مشت و سیلی از خانه بیرون رانده است. عنوان پرمعنای این شعر از زوایای مختلف قابل تأویل است؛ فعل مجهول می‌تواند رفتاری برآمده از جهل یا خوی جاهلی در معنای اعم خود باشد و نیز می‌تواند رفتاری چنان غیر انسانی باشد که شاعر توان درک یا تحلیل عقلانی آن را در خود نمی‌بیند.

بچه‌ها صبحتان بخیر، سلام
 فعل مجهول فعل آن پدری است
 خواهرم را به مشت و سیلی کوفت
 خواب دوش از گرسنگی تا صبح
 سوخت از تاب شب برادر من
 از غم آن دو تن دو دیده من
 مادرم را دگر نمی‌دانم
 درس امروز، فعل مجهول است...
 که دلم را ز درد پر خون کرد
 مادرم را ز خانه بیرون کرد
 خواهر شیرخوار من نالید
 تا سحر در کنار من نالید
 این یکی اشک بود و آن خون بود
 که کجا رفت و حال او چون بود...
 (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۴۸۳-۴۸۶)

۲-۱-۸. تنوع طلبی و بی‌وفایی مرد

سیمین بهبهانی در منظومه «آشنا» نه آشکارا بر سبیل نقد اجتماعی، بلکه با لحنی نرم و پرابهام و غیر مستقیم بر بستر مضمونی غنایی و تغزلی از کامجویی و تن‌پرستی و بی‌وفایی مردان که در قامت معشوق شاعر تجسم یافته شکایت می‌کند.

ای آشنا چه شد که تو بیگانه خو شدی؟
 ما همچو غنچه یک‌دل و یک‌روی مانده‌ایم
 نزدیک تر زجان به تنم بودی ای دریغ
 ای گل که لاف حسن زدی پیش آفتاب
 ای چهره از غبار غمی زنگ داشتی
 از گریه همچو غنچه گره در گلوی ماست
 سیمین! چه روزها که جو گرداب، در فراق
 با مهرپیشگان ز چه رو کینه‌جو شدی؟
 با ما چرا چو لاله دورنگ و دورو شدی؟
 رفتی به قهر و دورتر از آرزو شدی
 خشکید شبنم تو و بی‌آبرو شدی
 اشکی فشاند چشم من و شست‌وشو شدی
 تا همچو گل به بزم کسان خنده‌رو شدی
 پیچیدی از ملالت و در خود فرو شدی

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۱۸۱)

بهبهانی در منظومه «درد نیاز» پریشانی و نگرانی یک دختر فقیری را بیان می‌نماید که برای نان از صبح تا شب دنبال مردم است تا شاید کسی به یاری او بشتابد. زن‌ها که همجنس اویند از وی می‌گریزند، اما مردان هنگامی که این دختر را می‌بینند، آتش هوس و شهوت در جان‌شان شعله می‌کشد.

ای دختر فقیر سیه چرده‌ی ملیح
 تو کیستی؟ - برهنه‌ی با درد همسری...
 زن ها به نفرت از تو نهان می‌کنند روی
 در جان مردها هوس و شور می‌دمد
 وان سکه‌یی که گاه به مشت تو می‌نهند
 اینش سزاست مرغک بی‌بال و بی‌پری...
 نام تو - ای شکفته گلِ کوچه گردا! - چیست؟
 پنهان، نشان گمشده‌ی رنج و درد چیست؟
 کاینجا نمی‌کند اثری آه سرد تو
 زیبایی نهفته به زنگارِ گرد تو
 پاداش حسن توست، نه درمان درد تو
 (بهیانی، ۱۳۸۲: ۲۶۴-۲۶۵)

آخرین منظومه دفتر شعر «رستاخیز بهیانی» سرگذشت زنی است که شوی بوالهوس و بی‌رحم، او را در زمستانی سرد، بی‌پناه و پریشان از خانه بیرون کرده است:

او می‌رود با گام‌هایی سست و لرزان
 آغاز برف و ابتدای یک شب ژرف
 او می‌رود اما کجا تا کوی یک دوست؟
 آیا چه کس بی‌گفت‌وگو خواهد پذیرفت
 هر گام او در امتداد یک خیابان
 ناخواسته، چون پیکری پوینده در خواب
 آن روز، او در موجی از تور و پر و گل
 این بیوه قانونی مردی توانگر
 زان مایه و ثروت به نام مهر و کابین
 ای خانه‌های گرم و ای دل‌های پر مهر
 در پاکی این چشم‌های شسته در اشک
 زن بار دیگر خسته و مبهوت و تنها
 هر گام او در امتداد آن خیابان
 او می‌رود بی‌سرنوشتی از بد و خوب
 می‌پیچد و می‌لرزد و می‌افتد از پای
 او می‌رود با جامه‌دانی کهنه در دست
 پایان کارش با چنین آغاز پیوست
 یا سوی مهمانخانه یا نزدیک خویشان؟
 او را چنین آشفته و مات و پریشان؟
 صد قصه از تردید، بر جا می‌گذارد
 تا پیشخوان دکه‌ای پا می‌گذارد...
 سیمین تنی، شیرین لبی، افسونگری بود...
 در پیش چشم کور قانون ایستاده
 قانون پشیزی چند در دستش نهاده
 در گوشه‌ای از گوشه‌هاتان جای او نیست
 چیزی به جز ناپاکی فردای او نیست...
 بر برف‌های مخملی پا می‌گذارد
 صد قصه از تردید بر جا می‌گذارد
 آشفته از سرگذشت خود گریزان
 یک سایه از او در غبار برف‌ریزان...

(بهیانی، ۱۳۸۲: ۴۹۶-۴۹۹)

سیمین در منظومه‌ی «ایلخان ستاره‌ها» دو شخصیت مختلف به نام «زهره آسمانی» و «ایلخان زمینی» را پیوند می‌دهد. ایلخان از زمین به آسمان می‌رود و با زهره ازدواج می‌کند و مدتی بعد ایلخان در پی دختری دیگر می‌رود و زهره را رها می‌سازد؛ بی‌آنکه ناله و گریه

زهره اثری در ایلخان سنگدل داشته باشد. شاید غرض شاعر از ساختن این تمثیل، انگشت‌نهادن بر معضل تاریخی تنوع‌طلبی برخی مردان باشد که حتی اگر با زنی اساطیری و اثری و آسمانی هم ازدواج کنند، باز او را رها کرده، به دنبال زنی دیگر می‌روند. «ایلخان، نماد مردسالاری و ستم‌کشی و زهره نماد بردباری و شکیبایی زن در تاریخ است.» (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۵-۷۶).

ایلخان ستاره‌ها را یک‌به‌یک نظاره کردی... پس کلاه برگرفتی گام‌زن پیاده رفتی
 آفرین زهره گفتی عشق را گزاره کردی زهره را به زین گرفتی، دستخوش چنین گرفتی
 ره سوی زمین گرفتی پویه‌یی دوباره کردی زهره جفت ایلخان شد نازنین خان و مان شد
 مهرش از دو قطره‌ی اشک جفت گوشواری کردی کام از او چو برگرفتی بویه دگر گرفتی
 رای عهد تازه بستن با دگر ستاره کردی زهره چنگ خود غمین زد ناله‌های آتشین زد
 (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۹۳۱-۹۳۲)

۲- ۱- ۹. ازدواج تحمیلی

سیمین بهبهانی در منظومه «آنجا و اینجا»، تصویر یک زن را در سه قاب به نمایش می‌گذارد. او در آغاز دختری را وصف می‌کند که شاد و خرسند و زیباست و در قاب دوم از عروسی سخن می‌گوید که ناگزیر، تن به ازدواج با کسی داده که علاقه‌ای به او ندارد و ظاهراً به فرد دیگری که در شعر او خطاب می‌شود، علاقه‌مند است و در قاب سوم نیز زنی پا به سن گذاشته و صاحب فرزند را تصویر می‌نماید که به خاطر فرزندان، خود و آرزوها و حتی عشق و خاطرات خویش را از یاد برده است.

آنجا نشسته دخترکی شاداب با گونه‌های چون گل نسرینش
 لغزیده بر دو شانه‌ی او آرام انبوه گیسوان پراز چینش
 نزدیکتر، عروس فریبایی است اما دریغ! شاد و سخنگو نیست
 آزرده، سرفکنده ز غم در پیش افسرده، لب‌گزیده که این «او» نیست...
 اینجا زنی است خامش و سنگین‌دل کز سرد و گرم دهر خبر دارد
 خود را ز یاد برده که اینک او یک ناز دختر و دو پسر دارد
 برکنده چشم‌های هوس کز پی چشمی به کرده‌ها نگران دارد
 بنشانده شعله‌های هوا در دل کاین دل، سپرده‌ی دگران دارد
 (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۱۰۳-۱۰۴)

۲- ۱- زن به مثابه ماشین تولید مثل

این تفکر که ازدواج صرفاً پیوندی تنانه برای بقاء نسل انسان است شاید در ناخودآگاه جمعی یا در ذهن طبقه‌ای از مردان هنوز وجود داشته باشد. به سبب همین باور نادرست، زنانی که بیماری‌های خاص و صعب‌العلاج دارند یا نمی‌تواند باردار شوند و تولید نسل کنند، در نگاه این جماعت فاقد ارزش هستند و گاه در معرض توهین و آزار هم قرار می‌گیرند. سیمین در دفتر «مرمر»، شعری به نام «خون سبز» دارد که روایتگر چنین باورها و احوالی است.

ای بار سنگین! دوش من، با خستگی شد جای تو
در هر تپیدن از دلم، آید صدای پای تو
تا خون سبز زندگی، یخ بسته در رگ‌های تو؟
از لاله چشمی وانشد، تا سینه شد صحرای تو
هر شب به کامم می‌کشد، درد آفرین دنیای تو
سلی زند بر چهره‌ام، اهریمن سودای تو
لب را فروبست از سخن، زنجیری گویای تو
سنگی است در نقش زنی، همبستر نازای تو
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۳۵۴)

ای مرغ نفرین! گوش من، آزرده شد از وای تو
ای وحشت! ای آغشته تن، با خون من با جان من
ای ساقه برف آشنا! امید گل کردن کجا
ای خشک سال جاودان! ای کوری گلزار جان
کابوس وحشت‌زا تویی، خواب جنون‌افزا تویی
گر لحظه‌یی همچون پری، خندم به ناز و دلبری
طبعم ز جورت خسته شد، شعرم به بندت بسته شد
نه نطفه‌ی میلی در او، نه باردار از آرزو

با این حال، سیمین بهبهانی مردستیز نیست و تنها ارزش‌های حاکم بر جامعه‌ی مردسالار را نکوهش می‌کند؛ مرد آرمانی او مردی است که زندگی خود را با همسر خویش به شراکت می‌گذارد و او را در حقوق انسانی با خود برابر می‌داند. این مضمون در شعر «زرخرید» به زیبایی بیان شده است:

مرا حسرت به بخت آن زن آید	که مردی رنجبر همبستر اوست
چنین زن، زرخرید شوی خود نیست	که همکار و شریک و همسر اوست
تو ای زن! ای زن جوینده راه!	چراغی هم به راه من فراگیر
نیم بیگانه، من هم دردمندم	دمی هم دست لرزان مرا گیر

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۹۲)

۲- ۲. نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر فهمیده ریاض

فهمیده ریاض نیز همچون سیمین بهبهانی از جمله شاعرانی است که به مسائل و مشکلات برآمده از نظام اجتماعی مردسالار برای زنان پاکستان توجه کرده و این مسأله

یکی از گفتمان‌های محوری طرح شده در تمامی آثار، بویژه اشعار این شاعر مشهور پاکستانی است. در ادامه تعدادی از مضامین مرتبط با موضوع پژوهش در اشعار فهمیده ریاض بررسی می‌شود

۲-۲-۱. زن به مثابه کالای جنسی

علی‌رغم تمامی تحولات مثبت در دنیای مدرن که تا حدودی منجر به رسمیت یافتن پاره‌ای از حقوق زنان در عرصه‌های اجتماعی شده است، سبک زندگی و برخی ارزش‌های اجتماعی برآمده از انگاره‌های اومانستی در دوران نوزایی که با بریدن از ساحت‌های قدسی و معنوی و تأکید بر مادیت و انانیت بشر خودبنیاد شکل یافته، موجب پدید آمدن جلوه‌های نوظهوری از خشونت و نابرابری نسبت به جنس زن در جامعه‌ی مدرن شده است. فهمیده ریاض با اینکه نقد نظام اجتماعی مردسالار را در بستر سنت و جهت همت خویش ساخته، از تحمیل معضلات جدید نسبت به جنس زن با تکیه بر خوانشی معوج از ارزش‌های دنیای جدید، همچون آزادی غافل نبوده است. این معضلات که گاه در جوامع شرقی رخ می‌نماید با شدتی مضاعف در رژیم‌های سیاسی با رویکرد سرمایه‌سالار، نظیر آمریکا یا فرانسه که خاستگاه دموکراسی دیده می‌شود (ر.ک: سروریان، ۱۳۸۳: ۳۰۲).

۲-۲-۲. انکار توانایی‌های روحی و معنوی زنان

منظومه «مقابله‌ی حسن» [مسابقه‌ی زیبایی]، شعری است که در جامعه پاکستان انتقاد زیادی از آن شد. این منظومه اعتراض شدیدی علیه رفتاری است که جسم زن در آن سوژه نویسندگان، شاعران و هنرمندان شده است. منظومه یادشده در باب دختران زیبایی است که در همایش نظرسنجی زیبایی شرکت می‌کنند و در آنجا مشخص می‌شود که زیباترین زن جهان کیست. در این شعر فهمیده ریاض می‌گوید که مردها اندام‌های بروزی زن را با از منظر شهوانی می‌بینند و می‌سنجند. فهمیده در این شعر مرد را مخاطب قرار می‌دهد و می‌گوید: وقتی پیمایش بدن ما را تمام کردی یکی از اعضای بدن خود را نیز پیمایش کن. کوله‌پوش می‌بهنور جوهرین تو کیا ہے / سر میں بھی جستجو کا جوہر... / گھبرا کے نہ یوں گریز پا ہو / پیمائش میری ختم ہو جب / اپنا بھی کوئی عضو ناپو

توجه: در کفل‌های من مگر / مرا در سر اندیشه‌هایی است / آنگاه که سنجش من، به فرجام رسید

این‌گونه از ترس شتابان مگریز / درنگ کن و اندام خویش را بسنج. (بدن دریده، ۱۹۷۸م: ۷۶)

۳-۲-۲. استعمار و بهره‌کشی از زنان

منظومہ «چادر و چاردیواری» یکی از اشعار مهم فهمیدہ ریاض در باب مسائل زنان در نظام اجتماعی مردسالار است کہ موضوعات متنوع و مختلفی را در این خصوص مورد توجہ قرار دادہ است. بخشی از این شعر ستم مردان و سیطرہ ظالمانہی ایشان را بر زنانی کہ در ازای دستمزدی ناچیز مورد استعمار و گاہ سوء استفادہ جنسی قرار گرفتہ اند، بہ تصویر کشیدہ است. فهمیدہ ریاض بدان مردان یاد آوری می‌کند کہ شما خود را پاک و پاکیزہ می‌شمارید اما بر زنان بی‌خانمان و کارگر و کلفت کم سن و سال خود رحم نمی‌کنید. شب‌ها را بہ عشرت جویی با ایشان می‌گذرانید و روز ایشان را یلہ می‌سازید. در حقیقت شما همچون جانوران درندہ هستید. این منظومہ دراصل جنبہ سیاسی- اجتماعی دارد و مخاطب آن کیش مردان و بزرگان سیاست هستند کہ لبادہی سپید پاکی بہ تن دارند اما بہ حقوق انسانی زنان توجہی ندارند.

یہ لونڈیاں ہیں/ کہ یرغمالی حلال شب بہر ہیں/ دم صبح در بدر ہیں/ یہ بانڈیاں ہیں/ حضور کے نطفہ مبارک کے نصف ورثہ سے بے معتبر ہیں/ یہ بیبیاں ہیں/ کہ زوجگی کا خراج دینے/ قطار اندر قطار باری کی منتظر ہیں/ یہ بچیاں ہیں/ کہ جس کے سر پر پہرا جو حضرت کا دست شفقت/ تو کم سنی کے لہو سے ریش سپید رنگین ہو گئی ہے...

ترجمہ: اینہا کنیزانند/ شامگاہان بہ ستم در زندان/ و صبحدمان آوارہ در خیابان/ اینہا کلفتانند کہ از نطفہ مبارک عالی جناب نیم دانگی سہم ارث ندارند/ اینہا همان زنانند کہ عطای تاوان زن بودن خویش را/ صف در صف در نوبت انتظارند/ اینہا همان دخترانند کہ دست مہر عالی جناب بر سرشان است/ اینہا دخترانند؛ خردسال و نوجوان/ کہ ریش سپید شما مردان از خون تازہی آن‌ها رنگین است/ کہ خون تازہی آن‌ها خضاب ریش سپید شماست. (سب لعل و گہر، ۲۰۱۱م: ۳۴۶-۳۴۷)

۲-۲-۴. زن آزاری

در شعر «سورہ یاسین»، فهمیدہ ریاض داستان زنی را بیان می‌کند کہ در شب تاریک تنها بہ طرف خانہ می‌رود؛ اما حس می‌کند کہ مردی در تعقیب اوست. زن کہ ہیچ کس را در افق نگاہ خویش نمی‌بیند از ترس زبان بند می‌شود. حتی از ترس بدن او خشک شدہ و ترس در ہمہ اعضای بدن وی وارد شدہ است. این منظومہ نقد جامعہ‌ای است کہ بہ دلیل ناهنجاری‌های موجود در آن و تجربہ‌های تلخ زنان در ارتباط با مردان، ہموارہ زن از مرد در ہراس و در گریز است.

یہ آخر شب کا سناتا/ اس نیم اندھیرے رستے پر/ جلدی میں قدم بڑھاتی ہوئی/ میں ایک اکیلی عورت ہوں/ بڑی دیر سے میرے تعاقب میں/ اک چاپ ہے جو چلی آتی ہے/ گھر..... گھر میرا گھر..... میں اپنے گھر کیسے پہنچوں... شاید میں راستہ بھول گئی... اب کچھ بھی نہیں/ بس میرے منہ میں خوف سے بھاری اور مفلوج زبان ہے... تلوٹوں سے اوپر چڑھتی ہوئی/ میرے انگ انگ میں رچتی ہوئی/ اک خشکی ہے

ترجمہ: سکوت آخر شب/ در این راه نیمہ تاریک با شتاب گام می‌زنم/ من زنی تنها هستم/ دیری است در تعقیب من صدای گام‌های مردی می‌آید/ خانه! خانه! چسان به خانه خودم برسم/ مباد راه را از خاطر برده باشم/ اکنون راهی نمانده است/ اکنون زبان در کامم از ترس خشکیده است/ خشکی از ترس از پایم بالا می‌خیزد/ و به تمام اندامم می‌تراود. (بدن دریدہ، ۱۹۷۸م: ۳۶-۳۷)

در این شعر مقولہ زن آزاری در نظام اجتماعی مردسالار کہ منجر بہ تجربیات تلخ زنان و ترس ایشان از مردان شدہ است مورد توجہ شاعر قرار گرفتہ و ترس و توہم یک زن از اینکہ مردی در تعقیب اوست بہ زیبایی تصویر شدہ است.

۲- ۵. زن در زندان آزادی

فہمیدہ در منظومہی «ایک عورت کی ہنسی» (تبسم یک زن) با روشن بینی شگرفی در پس ہیاہوی آزادی در دنیای مدرن، اسارت زنان را در چنبرہی زور و زر و تزویر قدرت‌های نوظہور و سازمان‌های عریض و طویل نوپدید کہ ہر ارزشی را معاملہ می‌کنند، دریافتہ است؛ از این رو بت‌های معبد نو را کہ همان نهادہای بین‌المللی ہستند بہ چالش می‌کشد و از آنها- کہ صدای حق حق زن در ماندہ عصر اکنون را در نمی‌یابند- در روز بازار این دنیای پوچ؛ اما پریہاہو اند کی آرامش را بہ بہا طلب می‌کند.

پتھریلے کھسار کے گاتے چشموں میں/ گونج رہی ہے ایک عورت کی نرم ہنسی/ دولت، طاقت اور شہرت سب کچھ بھی نہیں/ اس کے بدن میں چھپی ہے اس کی آزادی/ دنیا کے معبد کے نئے بت کچھ کر لیں/ سن نہیں سکتے اس کی لذت کی سسکی/ اس بازار میں گو، ہر مال بکاؤ ہے/ کوئی خرید کے لائے ذرا تسکین اس کی...

ترجمہ: در چشمہ سار سنگی کوهستان/ آواز خندہی زنی می‌پیچد/ زر و زور و آوازہ مرا بسندہ نیست/ و این آزادی، تنها تنم را می‌آزارد/ بت‌های نوپدید معبد دنیا کاری نمی‌کنند/ آنها را یارای شنیدن حق حق دردہای این زن نیست/ در چہار سوق دنیای نو کہ ہر چیز را می‌فروشند/ برای من لختی آرامش بخر/ برای من لحظہای آرامش بیاور. (بدن دریدہ، ۱۹۷۸م: ۷۹)

۲- ۶. ہنجارہای اجتماعی با استانداردهای دوگانہ

در منظومہ «باکرہ» از مجموعہی «بدن دریدہ»، فہمیدہ ریاض رویکرد جامعہ مردسالار کہ زن را صرفاً برای کامجویی و استثمار جنسی می‌خواہد، بہ شدت نقد می‌کند؛ جامعہای

کہ مردان بوالہوس و شہوت پرست بدون دغدغہ بہ دنبال عشرت جویی می روند اما زن موظف است بہ ہر قیمت از عفت و عصمت خود صیانت کند۔ زن در جامعہ مردسالار اسیر جبر و ترس است؛ بنا بر مصلحت ہم بستر می شود و تفکر مردانہ چنان بر ذہنش سیطرہ دارد کہ یقین می کند، شہروند درجہ دو و در قیاس با مرد ناتوان است؛ با وجود این فہمیدہ ریاض، شاعر روشن بین و حساس، بہ تصریح در باب این روش مردانہ سخن می گوید (پروین، ۲۰۱۵م: ۱۹۱)۔

آسمان تپتے ہوئے لوہے کی مانند سفید/ ریگ سوکھی ہوئی پیاسے کی زبان کی مانند... مجہ پہ لازم تھی جو قربانی وہ میں نے کردی/ اس کی اہلی ہوئی آنکھوں میں ابھی تک ہے چمک/ اور سیہ بال ہیں بھیگے ہوئے خوں سے اب تک/ تیرا فرمان یہ تھا اس پہ کوئی داغ نہ ہو... ائے خداوند کبیر/ ائے جبار/ متکبر و جلیل

ترجمہ: آسمان سفید است جو آہن تفتیدہ/ ریگ خشک؛ ہمچون زبانی تشنہ.../ آن فدایہ کہ وی را بایستہ بود عطا کرد/ چشمہای بیرون جستہ اش ہنوز می درخشد/ و گیسوان سیاہش بہ خون آغشته است/ این فرمان تو بود کہ عصمت او را ننگی نباشد/ ای بزرگ پروردگار! ای جبار! ای متکبر و ای جلیل! (بدن دریدہ، ۱۹۷۸م: ۴۰-۴۱)

۲-۲۔ ۷۔ اجبار بہ پردہ نشینی و جامعہ گریزی

منظومہ «چادر و چہار دیواری» روایتگر زنی است کہ با اجبار بہ او چادر می دہند تا خود را بیوشاند اما آن زن کہ نمادی از خود شاعر است ہوشمندانہ بر اولویت های اجتماعی مہم تر انگشت می نهد و فقر حاکم بر جامعہ را بہ حاکمان خاطر نشان می سازد و بہ کنایت از آنها می خواہد تا نخست مردگان بی کفن را کہ از فشار فقر بر زمین مانده اند، تکفین کنند۔ در لایہ ای دیگر از این شعر تو در توی چند لایہ، لاشہ را می توان نماد زنانی دانست کہ در سرای گورآسای کیش مردان متعصب حکم مردہ ای متحرک را دارند کہ بیش از دیگران نیازمند پوشاندن ہستند۔

حضور میں اس سیاہ چادر کا کیا کروں/ یہ آپ کیوں مجہ کو بخشے ہیں، بصد عنایت/ نہ سوگ میں ہوں کہ اس کو اوڑھوں/ غم و الم خلق کو دکھاؤں/ نہ میں گنہگار ہوں نہ مجرم.../ اگر نہ گستاخ مجہ کو سمجھیں/ گر میں جان کی امان پاؤں/ تو دست بستہ کروں گزارش کہ بندہ پرور/ حضور کے حجرہ معطر میں ایک لاشہ پڑا ہوا ہے/ نہ جانے کب کا گلا سڑا ہے/ یہ آپ سے رحم چاہتا ہے/ حضور اتنا کرم تو کیجئے/ سیاہ چادر مجھے نہ دیجئے/ سیاہ چادر سے اپنے حجرہ کی بے کفن لاش ڈھانپ دیجئے

ترجمہ: حضرت آقا! این چادر سیاہ مرا بہ چہ کار است؟/ این کہ با صد منت بہ من می بخشی/ نہ سوگوام کہ آن را بیوشم و درد خویش بر مردمان آشکار نمایم/ و نہ گنہکار و نہ مجرم/ مرا گستاخ شمار/ امان بدہ/ چاکر دست بستہ خواہشی دارد/ در حجرہ ای عطر آگین شما لاشہ ای است کہ تنها خدا

می‌داند از چه زمانی عفن شده است/ او از شما بخشایش می‌طلبد/ حضرت آقا! کرم کنید و چادر سیاه را به من نبخشید/ با چادر سیاه لاشه‌ی بی‌کفن خانه‌ی خود را ببوشانید. (سب لعل و گهر، ۲۰۱۱م: ۳۴۵-۳۴۷)

۲-۸. جلوه‌های خشونت مردانه و تبعات اجتماعی آن

علاوه بر فقر، اختلافات خانوادگی و خشونت مردان نیز دل زنان را به درد آورده است (سیدرضایی، ۱۳۸۹: ۱۰۸). از آنجا که در پاکستان نیز انواع گوناگونی از خشونت‌های فیزیکی، رفتاری، کلامی و... در هر دو شکل فردی و اجتماعی نسبت به زنان روا داشته می‌شود (جعفری، ۱۳۸۵: ۳۵)، فهمیده ریاض در بسیاری از آثار شعری خود، خشونت مردانه و تبعات اجتماعی آن را گاه به صورت مستقیم و گاه به شکل غیر مستقیم به تصویر کشیده است.

۲-۹. بی‌مسئولیتی درباب خانواده و فرزندان

منظومه «ساحل کی ایک شام» (شامگاهی در ساحل) وصف حال کودکی تنها، بی‌خانمان و گرسنه است که والدینش او را رها کرده‌اند و پدر که مسئول مستقیم تهیه غذا و پوشاک اوست از وی حمایت نکرده است. از این رو در ساحل رو به دریا ایستاده و بی‌کسی خویش را در ذهن خود مرور می‌کند.

زائیده بچه ایک بچه/ ساحل په سرنگون کهڑا ہے... اتنا گمنام، اتنا تنها/ بے خانمان سایہ ایک بچه/ جس کا کوئی گھر نہیں... جیسے جھوٹی غذا کا دونا/ جیسے گیلی ہوا کی زد میں/ میلے کاغذ کا ایک ٹکڑا... اس کے سوکھے ہوئے لبوں پر/ لہروں کے نمک کا ذائقہ/ بس ریت لپٹ سکی ہے اس سے/ بس لمس ہوا کا جانتا ہے...

ترجمہ: یک کودک، کودکی زائیده/ شرمگین و سرافکنده ایستاده بر ساحل/ اینگونه گمنام، اینچنین تنها/ سایہ‌ی بی‌خانمان یک کودک/ کہ او را آشیانی نیست/ بر زمین افتاده چون پسماند طعامی پست/ چون تکه کاغذی کثیف و باران خورده/ در لب‌های خشک او/ موج طعم نمک دارد/ او تنها با شن‌های ساحل خویشتاوند است/ او تنها باد را می‌شناسد. (بدن دریده، ۱۹۷۸م: ۱۱۲-۱۱۳)

۲-۱۰. تنوع طلبی و بی‌وفایی مرد

فهمیده ریاض در منظومه‌ی «وہ لرکی» (آن دختر) داستان تشویش و اضطراب زنی را روایت می‌کند که از زبان شوی خود می‌شنود که با دختری زیبا ارتباط دارد و حتی با آن

دختر ملاقات می کند و مرد بارہا در گفتگو با ہمسر خویش از زیبایی آن دختر تمجید کردہ است.

جن پر میرا دل دھڑکا تھا، وہ سب باتیں دھراتے ہو/ وہ جانے کیسی لڑکی ہے تم اب جس کے گھر جاتے ہو/ مجھ سے کہتے تھے، بن کاجل اچھی لگتی ہیں مری آنکھیں/ تم اب جس کے گھر جاتے ہو، کیسی ہوں گی اس کی آنکھیں.../ تم اب جس کے گھر جاتے ہو، کیا وہ مجھ سے اچھی ہوگی؟/ مجھ کو تم سے کیا دلچسپی، میں اک اک کو سمجھاتی ہوں/ یاد بہت آتے ہو جب تم، یوں جھوٹوں دل بھلاتی ہوں/ اک دن ایسا بھی آئے گا، مجھ کو پاس نہیں پاؤ گے...

ترجمہ: با سخنان تو قلبم تندتر می زند/ زنی کہ بہ خانہ اش می روی چگونہ است؟/ مرا می گفتی: «چشمانت بی سرمہ زیبا است!»، چشم های او- کہ بہ خانہ اش می روی چگونہ است؟/ آیا آن زن کہ بہ خانہ اش می روی از من زیباتر است؟/ بہ دروغ ہمگان را خواہم گفت کہ دیگر تو را دوست نمی دارم/ آنگاہ کہ تو بیشتر بہ یادم می آیی/ با این دروغ دلم را تسکین می دہم/ روزی خواہد رسید کہ دیگر مرا در کنار خود نخواہی دید. (پتھر کی زبان، ۱۹۸۲م: ۶۳-۶۴)

ہمچنین در منظومہی «اس کا دل تو اچھا دل تھا» (قلب او کہ قلب خوبی بود) در سرزنش بی وفایی مردان، مردی را چنین خطاب می کند کہ تو ہیچگاہ با آن دختر با لبخند سخن نگفتی و قدر او را نشناختی؛ اما او دختر خوبی بود کہ تنہا رہایش کردی.

ایک ہے ایسی لڑکی جس سے تم نے ہنس کر بات نہ کی/ کبھی نہ دیکھا، چمکے اس کی آنکھوں میں کیسے موتی/ کبھی نہ سوچا، تم سے ایسی باتیں وہ کیوں کہتی ہے/ کبھی نہ سمجھا، ملتے ہو تو گھبرائی کیوں رہتی ہے.../ کیوں ایسی سنسان سڑک پر اسے اکیلا چھوڑ دیا/ اس کا دل تو اچھا دل تھا جس کو تم نے توڑ دیا...

ترجمہ: دختری بود کہ ہرگز شادمانہ و مہربان با او سخن نگفتی/ و ہیچگاہ درخشش مرواریدہا را در چشمان تر او ندیدی/ ہیچگاہ نیندیشیدی کہ چرا با تو مہربان سخن می گوید/ و ہیچگاہ نفہمیدی کہ چرا در دیدار تو نگران است/ چگونہ او را در راہی بی راہ تنہا رہا کردی/ و قلب مہربانش را بہ بی مہری شکستی. (پتھر کی زبان، ۱۹۸۲م: ۹۲-۹۳)

۲- ۱۱. ازدواج اجباری

فہمیدہ در دفتر شعر «دھوپ» (آفتاب) و در منظومہی «ایک لڑکی سی» (از یک دختر) حکایت دختری پریشان و پشیمان و نگران را روایت می کند کہ بہ اجبار با شاہزادہ ای مخوف ازدواج کردہ است. بہ خود نادم است و اسیر شاہزادی است و مخوف از جبر می باشد. واہمہ خیلی زیاد دارد و بہ طور مصلحت ہم بستر است.

سنگدل رواجوں کی/ یہ عمارت کہنہ/ اپنے آپ پر نادم/ اپنے بوجہ سے لرزاں.../ یہ اسیر شہزادی/ جبر و خوف کی دختر/ واہموں کی پروردہ/ مصلحت سے ہم بستر/ ضعف و یاس کی مادر/ جب نجات پائے گی.../ تو وہ ہے زن زندہ/ جس کا جسم شعلہ ہے/ جس کی روح آہن ہے/ جس کا نطق گویا ہے...

ترجمہ: آئینہای بی‌رحم این عمارت مندرس / پشیمان است از خویش و لرزان است از ثقل وجود خویش / این شاہدخت اسیر / دختر جبر و ترس / پروردہ در ترس‌های خویش / برای مصلحت ہم بستر می‌شود / مادر ناتوانی و نومیدی / ہرگاہ رہایی باید زندہ خواہد بود / تنش شعلہ / روحش آہن / و زبانش گویا۔ (سب لعل و گہر، ۲۰۱۱م: ۱۷۸-۱۷۹)

۲-۲-۱۲. حق و ہنچار چند ہمسری برای مرد در جامعہ پاکستان

در منظومہی «گیت» (آہنگ)، فہمیدہ ریاض مسائل و مشکلات خانہی مردی را بہ تصویر می‌کشد کہ ہمسران او در نزاعی بی‌پایان آنقدر با یکدیگر می‌ستیزند تا خستہ و فرسودہ می‌شوند و در پایان بناچار با صلحی ناگزیر روح خستہ خود را تسکین می‌بخشند۔
جہل مل اوڑھنیوں کی، جگ مگ گھنوں کی متوالی... / آیا کھاس سے اتنا مان / بندیا، لالی، کاجل، مہندی، بول تو کھاس گنوايا / دھول کروں میں سنگھار، تری گڑیوں نے راس رچایا / تو نے مری جلائی جان / آیا کھاس سے اتنا مان... / لو وہ بسوری، ٹپکے آنسو، سمجھوں چالیں تیری / اری میں کب کی ہاری تجہ سے، روٹہ نہ مجہ سے میری / سوتن، بیرن، جان / میری سوتن، بیرن جان
ترجمہ: این عاشق تابش چادر و زرق برق النگو را / اینہمہ بی‌باکی از کجا آمد؟ / من آرایش می‌کنم: بندیا (۱)، لالی (۲)، کاجل (۳)، حنا / بگو کجا گم کردی عروسک‌ھایت را کہ بہ خوبی می‌رقصیدند؟ / این ہمہ بی‌باکی از کجا آمد تو را؟ / جانم را آتش زدی... / شگفتا! او آہستہ گریست و اشک جاری شد / فریب تو را می‌فہم / دیری است کہ من بہ تو باختہ ام / دلگیر مشو از من / دشمن من / عزیز من / ہووی من۔ (سب لعل و گہر، ۲۰۱۱م: ۱۷۷)

۲-۲-۱۳. نابرابری اجتماعی و برتری جنس مذکر

در منظومہ «داروغہ زندان» مرد داروغہ بی‌محابا و عریان در انظار ظاہر می‌شود و بہ ریشخند عریانی خود را خلعت دیا می‌خواند و بدان فخر می‌کند حال آنکہ در ہمین جامعہ زنان بہ پوشانیدن اندام و گاہ وجہ و کفین اجبار می‌شوند۔
دوروغہ زندان عریاں ہے / لیکن ان کو کچہ باک نہیں / یہ کہہ کے تبسم کرتے ہیں / جو خلعت ہم نے پہنی ہے / اس خلعت کا اعلیٰ ریشم / کم یاب و گراں مایہ ریشم / عامی کو نظر اُٹے کیوں کر / جب اس کی بصارت پاک نہیں
ترجمہ: مرد داروغہ / زندانبان عریان / بی‌ھیچ خوف و پروایی / می‌گوید: خلعتی کہ ما پوشیدیم ابریشم / اعلاست / ابریشم کم‌یاب / دیبای پرہا / و پوشیدہ می‌خندد بہ مردمان / خلعت دیبای مرا مردمان ناپاک چگونہ بینند؟ (آدمی کی زندگی، ۱۹۹۹م: ۳۱)

۲-۲-۱۴. نزاع مردان طریقت

در منظومہ «خاکم بہ دهن» فہمیدہ داستان مردانی را روایت می‌کند کہ در جامعہ پاکستان کہ فرق مختلف اسلامی در آن حضور دارند با آنکہ ہمہ مسلمان ہستند یکدیگر

را بہ بددینی متہم می کنند و درگیر نزاعی دائمی هستند۔ فہمیدہ ریاض دعوای کیش مردانی را کہ بر سر ہم می کوبند و ریش یکدیگر را بر می کنند با جزئیات بہ تصویر کشیدہ است۔

میں عازم مے خانہ تھی کل رات کو دیکھا/ اک کوچہ پرشور میں اصحاب طریقت/ تھے دست و گریبان/ خاکم بدھن، پیچ عماموں کے کھلے تھے/ دستان مبارک میں تھیں ریشان مبارک/ موہائے مبارک تھے فضاؤں میں پریشان/ کھتے تھے وہ باہم کہ حریفان سیہ رو/ کفار ہیں بد خو... ہاتف نے کہا رو کے کہ اے رب سماوات/ لاریب سراسر ہیں بجا دونوں کے فتوات/ خلقت ہے بہت ان کے عذابوں سے ہراساں/ اب ان کی ہوں اموات

ترجمہ: دوش در راہ می خانہ از کوچہ ای گذشتم/ مردان طریقت را دیدم بہ گرمی دست در گریبان یکدیگر/ خاکم بر دھان/ بیتاب دستارہا گشودہ/ ریش های مبارک در دستان مبارک/ و موہای مبارک پریشان در باد.../ ہر یک حریف را ناسزا می گفت:/ «ای کافر سیہ روی بدخو!»/ ہاتفی بہ زاری ندا در داد:/ «ای پروردگار آسمان ہا بی گمان/ فتواہا ہمہ بر صواب اند/ و مردمان از عذاب ایٹان بہ ہراس/ مرگ بر ایشان باد۔ (آدمی کی زندگی، ۱۹۹۹م: ۳۲-۳۳)

۲-۱۵۔ وصال مرد

با آنکہ فہمیدہ ریاض نظام اجتماعی مردسالار را کہ با ستم و تبعیض نسبت بہ زنان، حقوق انسانی و اجتماعی ایشان را نادیدہ می گیرد با لحنی تند مورد انتقاد قرار دادہ است، اما نسبت بہ مرد فی نفسہ نگاہی واقع بین و مسالمت جو و مہرطلب دارد۔ در پایان منظومہ (۲۳ مارس ۱۹۷۴) کہ جمعی از مردان معترض بہ حزب حاکم بہ گلولہ بستہ می شوند، فہمیدہ ریاض فارغ از گرایش های سیاسی وی، احساس زنی را کہ نمادی از خود شاعر است روایت کردہ است:

چار سو بڑی دہشت کا سماں ہے/ کسی آسیب کا سایہ ہے یہاں.../ شہر کا شہر بنا گورستان.../ نہ کوئی جسم ہے، جز بے دل و جان.../ یہ زن نغمہ گر و عشق شعار/ یاس و حسرت سے ہوئی ہے حیران/ کس سے اب آرزوئے وصل کرے/ اس خرابے میں کوئی مرد کھان

ترجمہ: چشم اندر دہشت از چہار جہت/ اینجا سایہ دیوی قد می کشد/ تمام شہر گورستان شدہ است/ نہ تنی است/ نہ دلی/ نہ جانی/ این زن سرودخوان عشق شعار/ با نومییدی و حسرت حیران است/ اکنون وصال کدام مرد را آرزو کند/ وقتی در این ویرانہ مردی نماندہ است (سب لعل و گہر، ۲۰۱۱م: ۱۸۹-۱۹۰)۔

۲-۳. تحلیل تطبیقی نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر دو شاعر

زن به مثابه کالای جنسی، نابرابری اجتماعی، اجبار به پرده‌نشینی و جامعه‌گریزی، حق و هنجار چند همسری مرد در جامعه، جلوه‌های گوناگون خشونت مردانه و تبعات اجتماعی آن، بی‌مسئولیتی در قبال خانواده و فرزندان، تنوع‌طلبی و زیاده‌خواهی مردان، ازدواج اجباری و تحمیلی و... مضامین مشترکی هستند که هر دو شاعر در آثار خویش بدان پرداخته و از این طریق نظام اجتماعی مردسالار در ایران و پاکستان را به نقد کشیده‌اند. در این میان نکته‌ی قابل توجه، بهره‌گیری هر دو شاعر از سبک شعر روایی و روایتگری در طرح مضامین یاد شده است که البته در شعر سیمین بهبهانی با لحنی ملایم‌تر و عاری از دلالت‌های سیاسی و نقد نظام حاکم و در شعر فهمیده ریاض با دلالت‌های سیاسی و گاه با لحنی بسیار تند و بی‌پروا و اعتراض‌آمیز نسبت به حاکمیت سیاسی پاکستان همراه شده است. این موضوع از منظر نقد تکوینی نیز کاملاً طبیعی و قابل توجیه است؛ چراکه اساساً فهمیده ریاض شاعری سیاسی است و به دنبال کودتای نظامی ضیاءالحق در پاکستان به صورت اعتراضی کشور خود را ترک و پس از مرگ وی به پاکستان باز می‌گردد؛ حال آنکه در زندگی سیمین بهبهانی از این قبیل کنش‌های سیاسی به هیچ وجه دیده نمی‌شود و از این رو در شعر وی نیز علی‌رغم نقد جامعه مردسالار و دفاع از حقوق زنان، شعر سیمین در حد نوعی نقد اجتماعی و نه سیاسی باقی می‌ماند شاید به همین دلیل در مجموعه اشعار سیمین بهبهانی کمتر در خصوص آزادی‌های سیاسی شاهدی می‌توان یافت؛ در صورتی که در شعر فهمیده ریاض چنانکه در بخش پیشین بحث شد مسأله آزادی در مفهوم متعارف آن مطرح و با روشن‌بینی شگرف شاعر خلل و فرج آن بازنموده شده است.

تفاوت دیگری که در شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض مشاهده می‌شود این است که نقد اجتماعی سیمین بیشتر احساسی و عاطفی است و در سطح حرکت می‌کند. اگرچه نمی‌توان سیمین بهبهانی را در زمره‌ی شاعران سانتی‌مانتال (Sentimental) طبقه‌بندی کرد؛ اما بسیاری از پژوهشگران حوزه‌ی شعر معاصر سیمین بهبهانی را شاعری غالباً رمانتیک و از اعضای تأثیرگذار جریان شعر نو کلاسیک معاصر ایران معرفی می‌کنند. (حسین پور چافی، ۱۳۹۰: ۵۵) از این رو می‌توان گفت که نقد اجتماعی سیمین بهبهانی علی‌رغم برخوردار

از ریزی‌بینی و هوشمندی بسیار وی تا حدود زیادی رمانتیک و احساسی است حال آنکه شعر انتقادی فهمیده ریاض به اقتضای تجربیات زیسته‌ی وی در قلب اروپا و قرار گرفتن در کوران حوادث سیاسی پاکستان و آشنایی با گفتمان‌های رایج روزگار (که از ترجمه‌های وی کاملاً هویداست) عمیق‌تر و با تسامح در تعبیر فلسفی‌تر است. بصیرت و هوشمندی این شاعر مدرن و نوگرای پاکستانی که گاه با زبانی نمادین موضوع نقد نظام اجتماعی مردسالار را در شعر خویش آینه‌داری کرده است. علی‌رغم دلبستگی وی به گفتمان‌های سیاسی اجتماعی غالب در جهان جدید که مقوله آزادی در صدر آن قرار دارد؛ در پس هیاهوی بسیار رسانه‌های غربی درخصوص مسئله آزادی زنان، اسارت زن امروز را در چنبره ارزش‌های ظاهری دنیای نو که به نام آزادی تنها تن و جسم او را در معرض نگاه حریص مردان قرارداده و می‌آزارد، به‌خوبی تشخیص می‌دهد و به نقد می‌کشد که شعر «مقابله‌ی حسن» و «تبسم یک زن» از این مقوله‌اند. شاید این مضمون و این نگاه را به صورتی متفاوت و بسیار تقلیل یافته در شعر «زرخريد» سیمین بهبهانی هم بتوان دید؛ آنجا که شاعر آرزو می‌کند با مردی رنجبر (دهقان) همسر و همبستر و در کار و زندگی شریک او باشد.

افزون بر این فهمیده ریاض تنها از منظر دفاع از حقوق زنان به انتقاد از مردان نپرداخته و گاهی بدون توجه به وابستگی‌های جنسیتی خود، رفتار مردان را از منظر اصول انسانی، فارغ از اینکه ظلمی بر زن روا شده یا نه، نقد کرده است که منظومه «خاکم به دهن» گواه آن است. افزون بر این فهمیده ریاض از موضع انسانی به مسائل و مشکلات مردان جامعه نیز توجه دارد و در دفاع از حقوق اجتماعی ایشان، بر ضرورت حضور و نقش مردان در صحنه‌های اجتماعی تأکید کرده و در منظومه‌ی «۲۳ مارس ۱۹۷۴» از کشته شدن جمعی از مردان معترض به حزب حاکم با لحنی غنایی و تغزلی ابراز تأسف و اندوه کرده است.

به هر روی وجود متغیرهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مشابه در دو کشور ایران و پاکستان در مقطع زمانی و تاریخی خاصی که دو شاعر در فضای آن دم می‌زده‌اند موجب آن شده است که اولاً موضوع نقد نظام اجتماعی مردسالار به عنوان گفتمانی اصلی

و محوری به آثار این دو شاعر ایرانی و پاکستانی راه یابد و ثانیاً مضامین مشترکی در بستر این موضوع در شعر هر دو شاعر خلق و با سبکی مشابه؛ یعنی سبک روایی طرح و ارائه شود.

تفاوت‌های شعر زنانه این دو شاعر بیشتر معلول ویژگی‌های شخصی و شخصیتی این دو شاعر است که مهمترین آن حرکت محتوایی شعر سیمین در سطح و حرکت محتوایی شعر فهمیده در عمق و پرداختن به علت‌ها و ریشه‌هاست.

در پایان ذکر این نکته ضرورت دارد که رویکرد سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض در نقد نظام اجتماعی مردسالار فمینیستی در معنای رادیکال و حتی لیبرال آن نیست؛ چراکه هر دو شاعر ضمن بیان معضلات زنان در جامعه‌ی مردسالار حضور مردان را به رسمیت شناخته و از حقوق انسانی آنها نیز دفاع می‌کنند و فراتر از اینها علی‌رغم گله از بی‌وفایی برخی مردان از نقش و شأن مرد در جایگاه معشوق با زبانی تغزلی و مهرطلب سخن می‌گویند.

۳. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از پژوهش پیش رو با موضوع نقد نظام اجتماعی مردسالار در شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض به شرح زیر است:

- یکی از موضوعات مهم و گفتمان‌های محوری در شعر سیمین بهبهانی و فهمیده ریاض نقد نظام اجتماعی مردسالار و ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی حاکم بر آن و مقابله با تزییع برخی حقوق اجتماعی زنان در جامعه‌ی ایران و پاکستان است؛
- به دلیل اشتراکات فرهنگی، تاریخی، مذهبی، اجتماعی و... که بین دو کشور ایران و پاکستان وجود دارد، مضامین مرتبط با موضوع این پژوهش، در شعر هر دو شاعر یادشده در اغلب موارد مشترک بوده و اغلب با سبکی مشترک (سبک روایی) بیان شده‌اند؛
- اگرچه فهمیده ریاض به عنوان یکی از کنشگران جنبش اجتماعی زنان در پاکستان شناخته شده است، هیچیک از دو شاعر یاد شده را - بر مبنای آثاری شعری ایشان - نمی‌توان شاعر فمینیست در مفهوم رادیکال و حتی لیبرال آن دانست چرا که انتقادات مطرح شده در شعر

- ایشان کاملاً انسانی و توأم با احترام به مردان و به رسمیت شناختن حقوق ایشان است و گاه توأم با نقد ارزش‌های حاکم بر گفتمان لیبرال دموکراسی دنیای جدید است؛
- نقدهای اجتماعی سیمین بهبهانی بیشتر سطحی، احساسی و ملایم، اما انتقادات فهمیده ریاض عمیق و متفکرانه و تند و بی‌پروا همراه با دلالت‌های سیاسی و نقد قدرت حاکم است؛
 - با وجود قرابت‌های مضمونی بسیار در نقد نظام اجتماعی مردسالار در آثار دو شاعر برگزیده، اثرپذیری سیمین بهبهانی از فهمیده ریاض بسیار بعید می‌نماید؛ اما اثرپذیری فهمیده ریاض از سیمین بهبهانی به دلیل تسلط وی به زبان فارسی، آشنایی کامل با شعر کلاسیک فارسی و علاقه‌مندی به شعر معاصر ایران، چنانکه در مقدمه ترجمه‌های وی از غزلیات شمس و اشعار فروغ فرخزاد به زبان اردو مشاهده می‌شود، کاملاً محتمل می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱. علامت و نشان‌رنگی که (معمولاً زنان هندو) بر پیشانی می‌گذارند، خال غیر طبیعی.
۲. لوازم آرایش است که از آن زنان لپ‌شان را قرمز می‌کنند، سرخاب.
۳. سرمه‌ای که از دوده ساخته می‌شود.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- ابراهیمی، مختار. (۱۳۹۲). «گرایش فمینیستی در شعر سیمین بهبهانی». *زن و فرهنگ*. سال چهارم، شماره ۱۶، صص ۶۹-۸۱.
- ابومحیوب، احمد. (۱۳۸۷). *گهواره سبز افرا*. تهران: انتشارات ثالث. چاپ دوم.
- بهبهانی، سیمین. (۱۳۶۷). *گزینه اشعار*. چاپ اول. تهران: مروارید.
- بهبهانی، سیمین. (۱۳۸۲). *مجموعه اشعار*. تهران: نگاه.
- جعفری، لطیف. (۱۳۸۵). «خشونت علیه زنان در جهان». *فصلنامه بهداشت روان*. شماره ۱۸. صص ۳۴-۳۹.

- حبیبی، علی اصغر؛ احمدی چناری، علی اکبر؛ بهمدی، زهرا. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی درونمایه‌های مشترک در شعر فروغ فرخزاد و سعاد الصباح (با تکیه بر رویکرد زنانه)». *نشریه ادبیات تطبیقی*. سال ۶، شماره ۱۱، صص ۹۵-۱۱۷.
- حسین پورچافی، علی. (۱۳۹۰). *جریانهای شعری معاصر فارسی از کودتا (۱۳۳۲) تا انقلاب (۱۳۵۷)*. تهران: امیرکبیر.
- دهباشی، علی. (۱۳۹۳). *بخارا*. شماره ۱۰۱، مرداد- شهریور ۱۳۹۳. صص ۹۰-۹۸.
- زهره‌وند، سعید؛ جبارپور، حسین. (۱۳۹۷). «استعاره‌های مفهومی زنانه در شعر فروغ فرخزاد و غاده السمان». *نشریه ادبیات تطبیقی*. سال ۱۰، شماره ۱۹، صص ۱۱۳-۱۳۴.
- ستوده، هدایت الله. (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات آوای نور.
- سروریان، سیدمحمدکمال. (۱۳۸۳). «خشونت علیه زنان در فرانسه و آمریکا». *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، شماره ۲۳. صص ۳۰۱-۳۲۳.
- سلیم، غلامرضا. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادبیات یا اجتماعیات در ادب فارسی*. تهران: توس.
- سلیمانی، محمد. (۱۳۸۶). *سیر تاریخی خشونت علیه زنان*. سمنان: آبرخ.
- سیدرضایی، طاهره. (۱۳۸۹). «زن در شعر پروین اعتصامی، سیمین بهبهانی و فروغ فرخزاد». *زبان و ادبیات فارسی*. سال ۱، شماره ۱، صص ۹۷-۱۲۳.
- شاملی مستمند، مونس. (۱۳۹۶). *سبک نوشتار زنانه در رمان حجر الضحک هدی برکات*. پایان‌نامه برای دریافت کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات عربی، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
- ضیاءالدینی دشت‌خاکی، علی؛ عرب، عباس. (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی الرسول‌ها بشعرها الطویل از انسی الحاج و آیدا در آینه از احمد شاملو از دیدگاه نقد فمینیستی». *نشریه ادبیات تطبیقی*. سال ۸، شماره ۱۵، صص ۱۲۵-۲۴۴.
- ضیاءالدینی، علی. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی شعر نیما*. تهران: انتشارات نگاه.
- عابدی، کامیار. (۱۳۷۹). *توئم غزل*. تهران: انتشارات کتاب نادر.
- عبدالسلام کفافی، محمد. (۱۳۸۲). *ادبیات تطبیقی (پژوهشی در باب نظریه ادبیات و شعر روایی)*. ترجمه سید حسین سیدی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

- علی میرزایی، زهرا. (۱۳۸۹). *بازتاب مسائل اجتماعی در شعر فروغ فرخزاد و سیمین بهبهانی*. تبریز: پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور مرکز تبریز.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۲). *سبک شناسی (نظریه ها، رویکردها، و روش ها)*. تهران: انتشارات سخن.
- فرهنگ، مهناز و رضوانی، زهره. (۱۳۹۴). «نقش ساختار خانواده بر عملکرد آن در خانواده های تک همسری و چند همسری». *مجله جامعه شناسی کاربردی*، سال سی ام، شماره سوم (پیاپی ۱۵۳-۱۳۴).
- محسنی نیا، ناصر. (۱۳۹۳). *ادبیات تطبیقی در جهان معاصر (کلیات، مبانی نظری، مکاتب)*. تهران: انتشارات علم و دانش.
- محمدی، مینو. (۱۳۹۵). «بررسی جامعه شناختی اشعار سیمین بهبهانی با تکیه بر آثار دفتر جای پا». *یازدهمین گرد همایی بین المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی*. گیلان: دانشگاه گیلان.
- مرنسی، فاطمه. (۱۳۸۰). *زنان پرده نشین و نخبگان جوشن پوش*. ترجمه ملیحه مغازه ای، تهران: نشر نی.
- مولینوکس، مکسین. (۱۳۹۲). «جنش زنان». در ویلیام آوتویت و تام باتامور. *فرهنگ علوم اجتماعی قرن بیستم*. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی.
- ندا، طه. (۱۳۸۰). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه زهرا خسروی. تهران: نشر و پژوهش روزفرزان.
- ب. منابع اردو**
- پروین، شهناز. (۲۰۱۵م). «فهمیده ریاض کی شاعری: عورت کے حیاتیاتی وجود کا مکمل اظہاری»۔ *جرنل آف ریسرچ (اردو)*. شماره ۲۸، صص ۱۸۳-۱۹۴.
- رومی، جلال الدین. (۲۰۰۶م). *یہ خانہ آب و گل*. مترجم فهمیده ریاض. کراچی (پاکستان): انتشارات شہر زاد.
- ریاض، فهمیده. (۱۹۷۸م). *بدن دریدہ*. لکنو (ہند): مکتبہ دین و ادب.
- ریاض، فهمیده. (۱۹۸۲م). *پتھر کی زبان*. نئی دلی (ہند): انتشارات نئی آواز.
- ریاض، فهمیده. (۱۹۹۹م). *آدمی کی زندگی*. کراچی (پاکستان): سٹی پریس بک شاپ.
- ریاض، فهمیده. (۲۰۱۱م). *سب لعل و گھر*. لاہور (پاکستان): سنگ میل پبلی کیشنز.

- شمس الحق، محمد. (۲۰۰۸م). **پیمانہ نغزل**. اسلام آباد (پاکستان): انتشارات نیشنل بک فاؤنڈیشن.
- فرخزاد، فروغ. (۱۹۹۸م). **کھلی دریچی سی**. مترجم فہمیدہ ریاض. کراچی (پاکستان): انتشارات وعدہ کتاب گھر.
- محفوظ، نجیب. (۲۰۰۰م). **شادیانی**. مترجم فہمیدہ ریاض. کراچی (پاکستان): سٹی پریس بک شاپ.
- مری، شاہ محمد. (۲۰۰۳م). **ایک چھوٹی سی کتاب کی دیوانی فہمیدہ ریاض**. کوئٹہ (پاکستان): یونیورسٹی بک پوائنٹ.

